

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

Amina Šehović, BA

Hatšepsut, žena faraon
(završni magistarski rad)

Mentor: prof. dr. Salmedin Mesihović

Sarajevo, 2021.

SADRŽAJ

UVOD.....	3
1. Historijat istraživanja.....	6
1.1. Problem izvora	6
1.2. Istraživanja o Hatšepsut	8
2. Položaj žene u antičkom svijetu	13
3. Žene faraoni prije Hatšepsut	16
4. Nova država	18
4.1. Rana Osamnaesta dinastija.....	19
5. Hatšepsut – kraljica, regent, faraon.....	21
5.1. Kćerka Tutmosa I.....	21
5.2. Supruga Tutmosa II.....	26
5.3. Hatšepsut i Tutmos III	29
5.3.1. Porodične veze Hatšepsut i Tutmosa.....	29
5.3.1.1. Neferure – veza između Hatšepsut i Tutmosa III?	30
5.3.2. Regentstvo	32
5.3.3. Suvladarstvo.....	37
5.3.4. Hatšepsutini dužnosnici.....	43
5.3.4.1. Karijera Senenmuta i njegov odnos sa Hatšepsut	46
6. Najveća dostignuća Hatšepsutine vladavine.....	51
6.1. Vojna kampanja u Nubiji	51
6.2. Trgovačka ekspedicija u Punt	53
6.3. Građevinski poduhvati	56
6.3.1. Hram u Deir el-Bahri	57
6.3.2. Hatšepsutini doprinosi hramu u Karnaku: Obelisci, Osmi pilon, Crvena kapela.....	65
6.3.3. Drugi hramovi.....	69
7. Kraj vladavine – šta se desilo sa Hatšepsut?	75
7.1. <i>Damnatio memoriae</i>	76
7.2. Otkriće mumije.....	80
8. Vizualne predstave Hatšepsut – pitanje spola	84
9. Značaj Hatšepsutine vladavine	87

9.2. Nasljeđe – žene faraoni nakon Hatšepsut.....	88
9.3. Hatšepsut u kulturi sjećanja.....	90
ZAKLJUČAK.....	92
SUMMARY.....	94
BIOGRAFIJA.....	95
PRILOG RADU.....	96
BIBLIOGRAFIJA.....	104
SKRAĆENICE.....	104
IZDANJA IZVORA.....	104
LITERATURA.....	104
INTERNET STRANICE.....	116

UVOD

Žena je kroz historiju često znala biti nevidljiva. Do novijeg vremena i feminističkog pokreta položaj žene i njeno poimanje u historiografiji bilo je potpuno drugačije od poimanja muškarca. Takav je bio slučaj i sa ženama koje su vladale. Hatšepsut, žena faraon, jedna je od najznačajnijih ličnosti antičke, ali i historije uopće. Radi se o ženi koja je vladala Egiptom, tadašnjom najjačom svjetskom silom, dvadeset i dvije godine kao veoma uspješan faraon. Ipak, Hatšepsut nije dobila pažnju javnosti kakvu su dobili neki drugi, mnogo manje uspješni vladari. Iako se radi o bitnoj ličnosti malo je knjiga koje su u potpunosti posvećene ovoj vladarici. Poražavajuća je činjenica da se prilikom izrade ovog rada nije mogla pronaći niti jedna monografija posvećena Hatšepsut na južnoslavenskim jezicima. Nameće se pitanje da li bi situacija bila ista i da se radilo o muškarcu. Međutim, iako je istina da je situacija nešto drugačija sa muškim vladarima, potrebno je naglasiti da je proučavanje starog Egipta prilično zanemareno na prostoru Balkana, dakle ne može se reći da je nedostatak monografije o Hatšepsut na južnoslavenskim jezicima izdvojen slučaj.

Muškarci vladari su slavljani zbog njihovih uspjeha, a njihovi neuspjesi pripisivani su cijeni muške ambicije. Vladarice koje su uradile nešto pogrešno ili imale zanimljive ljubavne veze dobijale su mjesto u historijskim narativima. Takav je slučaj Kleopatre – najpoznatije Egipćanke. Hatšepsut je imala „nesreću“ da bude antička vladarica koja je imala uspješnu vladavinu. Kao takva privlačila je manje pažnje nego što je trebalo. Antički Egipat, ta mistična i fascinantna zemlja još od davnih vremena predstavlja *drugo* za zapadni svijet. Na sličan način je gledana i antička Egipćanka – između ostalih i Hatšepsut. U ovom radu pokušat će se dati sistematičan pregled Hatšepsutinog života i vladavine, sa posebnim osvrtom na najveća dostignuća iste – u onoj mjeri u kojoj to dozvoljava izvorna građa.

Magistarski rad podijeljen je na devet osnovnih poglavlja, a svako od njih podijeljeno je na veći broj manjih tematskih jedinica. Prvo poglavlje *Historijat istraživanja* podijeljeno je u dvije tematske jedinice, prva se odnosi na problem izvora, a druga na sama istraživanja o Hatšepsut. Pažnja se obratila na probleme koje stvara činjenica da se Hatšepsut ne pominje u djelima antičkih pisaca, izuzev jednog podatka Maneta, kojeg su citirali drugi. Sve što se zna o Hatšepsut zna se zahvaljujući epigrafskim izvorima – natpisima na zidovima, statuama i drugim predmetima.

U drugom poglavlju *Položaj žene u antičkom svijetu* dat je kratak pregled položaja žene u raznim dijelovima antičkog svijeta, uključujući Egipat. Treće poglavlje, *Žene faraoni prije Hatšepsut* govori u kratkim crtama o Nitokris i Sobekneferu koje su imale faraonsku vlast prije Hatšepsut i mogle su njoj poslužiti kao uzori. Četvrto poglavlje *Nova država* koje sadrži podnaslov vezan za ranu Osamnaestu dinastiju bavi se nastankom egipatske Nove države i njenim glavnim karakteristikama, kao i prvim faraonima Osamnaeste dinastije.

Peto i šesto poglavlje su ključni dijelovi rada. Peto poglavlje nosi naslov *Hatšepsut – kraljica, regent, faraon* i u svojim podnaslovima bavi se raznim sferama Hatšepsutine ličnosti: od ličnog života – toga da je bila kćerka Tutmosa I i Ahmose, supruga Tutmosa II, majka Neferure – do javne sfere njenog djelovanja – regenstva za Tutmosa III, zatim suvladarstva, odnosno faraonske vlasti. Na kraju poglavlja jedan podnaslov se bavi i Hatšepsutinim dužnosnicima i odnosom Hatšepsut i njenog najznačajnijeg dužnosnika, Senemuta. Najveći dio poglavlja zauzimaju ključni podnaslovi o regentstvu i suvladarstvu.

Najveća dostignuća Hatšepsutine vladavine naziv je šestog poglavlja koje se fokusira na krupna dostignuća koja su zabilježena u izvorima ili koja su i danas vidljiva. To su njena vojna kampanja u Nubiju, trgovačka ekspedicija u Punt, te graditeljski poduhvati. Kada su u pitanju graditeljski poduhvati svakako najsjajnije djelo Hatšepsutine vladavine jeste njen veličanstveni hram u Deir el-Bahri, a pored njega u posebnom podnaslovu obrađena su graditeljska dostignuća u Karnaku, te je jedan podnaslov posvećen njenim ostalim građevinama, dok su u posljednjem podnaslovu obrađene njene dvije grobnice.

Sedmo poglavlje *Kraj vladavine – šta se desilo sa Hatšepsut?* pokušava dati odgovor na pitanje kako je Hatšepsutina vladavina završila. Kako taj dio nije zabilježen u izvorima postoje razne teorije. Pored toga, poglavlje se bavi pitanjem zašto je Tutmos III izvršio *damnatio memoriae* nad Hatšepsutinim likom i djelom, kao otkrićem Hatšepsutine mumije – zapravo pitanjem da li je potpuno sigurno da je njena mumija otkrivena.

Osmo poglavlje, *Vizuelne predstave Hatšepsut – pitanje spola* bavi se načinima na koji je Hatšepsut sebe predstavljala na slikama i statuama: u ranijem periodu regenstva predstavljala se kao žena, zatim kao žena sa nekim muškim obilježjima i na kraju kao muškarac. Kroz stavove historiografije daje se uvid u moguće uzroke te njene odluke. Deveto i posljednje poglavlje pod naslovom *Značaj Hatšepsutine vladavine* bavi se onim što je ona ostavila kao nasljeđe –

činjenicom da je jedna žena mogla stajati na čelu moćne države u antici. Govori se i o ženama faraonima nakon Hatšepsut – Tawosret, Kleopatri, a daje se kratak osvrt i na Nefertiti koja službeno nije bila faraon, ali je u praksi imala veliku moć. Posljednji podnaslov rada govori o Hatšepsut u kulturi sjećanja i u njemu se pokušava dati odgovor na pitanje kako su Hatšepsut vidjeli Egipćani, kako se na nju gleda danas i zašto je prva asocijacija na ženu antičkog Egipta Kleopatra ili Nefertiti, a ne Hatšepsut.

Obzirom da se radi o životu jedne ličnosti za izradu rada u najvećoj mjeri korištene su hronološka i tematska metoda. Hronološka metoda korištena je za dijelove rada koji su pratili život i vladavinu Hatšepsut. Kako je hronologija egipatskih dinastija predmet sporenja među egiptolozima hronološka metoda nije mogla biti u svim segmentima u potpunosti ispoštovana. Rad je, također, podijeljen po tematskim jedinicama. Pored toga, korištena je komparativna metoda prilikom analize izvornih i različitih historiografskih tekstova. Korištena je i metoda kritike izvora, te historijske analize teksta. Za izradu rada korišteni su izvori, odnosno prijevodi hijeroglifskih epigrafskih tekstova, različita literatura i vizualni izvori poput slika i statua. Cilj rada je predstaviti značaj vladavine Hatšepsut kako u historiji antičkog Egipta, tako i u historiji uopće, te sumirati različite historiografske pristupe izučavanju ove značajne ličnosti, izdvojiti nova dostignuća do kojih je došla nauka i istaći razlike između pristupa izučavanja Hatšepsut od strane starije i novije historiografije.

1. Historijat istraživanja

1.1. Problem izvora

Egipat je uvijek održavao dvije pripovijesti, ideološku i stvarnu: reljefi hramova bili su religiozno vođeni i predstavljali su očišćenu i idealiziranu verziju historije, dok su historijski zapisi na papirusu zabilježili ono što se zapravo znalo dogoditi, čak i ako nije u skladu s pravovjernim očekivanjima bogova ili političkom agendom vladajućeg faraona.¹ Danas se znanje o drevnom Egiptu uglavnom temelji na ideološki vođenoj priči, onoj ispisanoj na masivnim blokovima od kamena koji su trebali preživjeti kroz vijekove, jer kamen traje duže od krhkih rolni od papirusa ili veluma.² Obzirom da su izvori pisani hijeroglifima izazov je uhvatit se u koštac sa tom historijom, posebno jer postoje varijacije u prevodima hijeroglifa između zemalja sa egiptološkom tradicijom (to su Francuska, Velika Britanija, Njemačka i Italija); pored toga svaki pojedinačni naučnik može imati svoje mišljenje koje se poštuje.³

Hatšepsut je dugo vremena bila zaboravljena. Problem izvorne građe o Hatšepsut je taj što izvori pisani na papirusu ili papiru nisu preživjeli, a Tutmos III izbrisao je njeno ime sa mnogih spomenika i efekti tog čina bili su dugotrajni. Dugo vremena trebalo je istraživačima da otkriju postojanje ove žene faraona. Ipak, u 3. stoljeću prije nove ere svećenik Maneto napisao je historiju u kojoj se spominje „Amessis“, sestra Chebron-a (*Tutmosa II*) koja je vladala nakon njega 22 godine prije nego ju je naslijedio Misphragmouthis (*Tutmos III*).⁴ Maneto je pisao na grčkom jeziku, pa su imena faraona izmjenjena. On je napisao svoje remek djelo *Aegyptiaca* za Ptolomeja II Filadelfa i tu je predstavio popis faraona razvrstanih po dinastijama, no ovo djelo je izgubljeno i fragmenti postoje samo u djelima kasnijih autora.⁵ Hronološki detalji uvijek su predmet sporenja egiptologa, jer ne postoji samo jedna od svih prihvaćena hronologija, već se egiptolozi u nekim

¹ Cooney, 2014, 314.

² Ibidem.

³ Grimal, 1996, 5.

⁴ Keller, 2005c, 295; Ovako Josip Flavije prenosi Manetovo pominjanje Amessis: ... nakon njega došao je Amenofis na dvadeset godina i sedam mjeseci; onda je došla njegova sestra Amesses, na dvadeset jednu godinu i devet mjeseci, nakon nje došao je Mephres, na dvanaest godina i devet mjeseci... (J. Ap. 1. 15. 93). Izvor za ime Amesse što je egipatski ekvivalent grčkom Amessis ostaje nepoznat. Moglo bi doći od imena Ahmose, Htšepsutine majke ili Ahmose-Nefertari. Chebron je korupcija od Aakheparenre, *praenomena* Tutmosa II, a Misphragmouthis je spoj imena Menkheperre i Tutmos, odnosno *praenomena* i *nomena* Tutmosa III. (Keller, 2005c, 296).

⁵ Ti autori su Josip Flavije, Julijus Afrikanus, Euzebijije i Jorge el Sincelo. (Jacq, 2013, 5). Manetovo djelo imalo bi ogromnu vrijednost da je sačuvano u originalu. Fragmenti koje su preuzeli Afrikanus i Euzebijije često su slobodno shvatani, a drugi navedeni historičari preuzimali su samo manje fragmente. (Page, 1964, VII).

slučajevima ne slažu oko toga koliko je trajala vladavina određenih faraona. Nekada se zbog suvladarstva faraona godine vladavine poklapaju i paralelne su – zato je u nekim slučajevima teško pratiti hronologiju, a ne praviti greške.⁶

Informacije o hronologiji i događajima Hatšepsutinog regenstva, odnosno vremena prije nego je postala faraon, limitirane su na nekoliko datiranih izvora i prilično veliki broj nedatiranih.⁷ Postoji relativno malo izvora i za rekonstrukciju ritualne topografije u doba Hatšepsut, koji spominju sakralne građevine u zapadnoj Tebi.⁸ Sami objekti nose velik broj građevinskih natpisa koji ne samo da navode egipatska imena hramova, već prije svega svrhu njihove gradnje i imena bogova kojima su te zgrade bile posvećene. Popisi hramova sačuvani u ukrasu kraljevskih i privatnih građevina čine najvažnije skupine izvora. Oni pomažu u rekonstrukciji vjerovatnog broja građevina, a dodatno i na nižem stupnju, govore o njihovim međusobnim odnosima.⁹ Kraljevski popis hramova sačuvan je na zidu kvarcitne kapele zvane Crvena Kapela, a Hatšepsutin hram u Deir el-Bahri najcjelovitiji je izvor informacija o predmetu gradnje u ovom razdoblju.¹⁰ Druga vrsta izvora koja bi se trebala uzeti u obzir prilikom proučavanja tebanske topografije u doba Hatšepsut su takozvani *kameni imena*, kamenje s glačanim površinama i uklesanim kartušama kraljice-faraona ili, vrlo rijetko, Tutmsa III.¹¹ Osim kraljevskih imena, bilo je i upisanih imena dužnosnika, koji su možda osnivači hramaova.

Problem sa egipatskim tekstovima je i taj što su uglavnom u pitanju „idealne biografije“ faraona ili dužnosnika; Egipćani nisu bilježili probleme sa kojim su se faraoni susretali, porodične intrige i slične stvari, te nedostaju kontinuirani historijski izvještaji i opsežene hronike.¹² Osnovni materijal sastoji se od imena faraona, datuma i često eliptično dočaranih događaja.¹³ Tako je i pored velikog broja pisanih i materijalnih izvora ostavljena praznina koju su trebale popuniti ključne informacije, što ostavlja dovoljno prostora za interpretacija i rasprave.¹⁴ Nepotpuni izvori utjecali su na sliku koju su raniji istraživači stvorili o Hatšepsut.

⁶ Jacq, 2013, 6.

⁷ Keller, 2005b, 96.

⁸ Iwaszczuk, 2017a, 4.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem, 7.

¹¹ Ibidem, 5.

¹² Jacq, 2013, 6.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Galán, 2014, VII.

1.2. Istraživanja o Hatšepsut

Godine 1798. počelo je sustavnije izučavanje egipatske historije. Tada su istraživači otkrili nevjerovatne građevine Egipta koje su crtali, kopirali i tako se gomilala znatna količina dokumentacije koja je objavljena u monumentalnom *Opisu Egipta* od 1809. do 1816. godine.¹⁵ Do ovog vremena trebalo se zadovoljavati svjedočenjima antičkih autora poput Hekateja iz Mileta, Platona, Plutarha, Diodora Sicilijanskog, Strabona, Plinija Starijeg, Klementa iz Aleksandrije i drugih. Prvi značajniji opis potekao je od Herodota malo nakon 450. godine prije nove ere, ali kako je jednom Grku egipatski način života bio posve stran Herodotovo djelo puno je zlonamjernih anegdota.¹⁶

Među nalazima ekspedicija u Egipat, kamen iz Rozete je posebno dragocijen. Na ovom kamenu bio je urezan natpis nazvan *trojezični*, odnosno napisan na tri vrste pisama: grčkom, demotskom¹⁷ i hijeroglifima. Mladi francuski istraživač, Jean-Francois Champollion, nekoliko godina pokušavao je čitati hijeroglife; naučio je sve što je mogao naučiti o Egiptu i mogao je dešifrirati nekoliko drevnih jezika, poput grčkog i koptskog. Koristeći ovaj *trojezični* tekst napokon je uspio dešifrirati i hijeroglife 1822. godine – time je egiptologija rođena.¹⁸

Hatšepsutin ponovni ulazak u modernu historiju također se može zahvaliti Champollionu koji je na svom putovanju u Egipat 1828-1829. godine u posjeti hramu Deir el-Bahri bio iznenađen time što inskripcije koje su povezane sa slikama muškog faraona imaju nastavke u ženskom rodu.¹⁹ Među kartušama je bila jedna koju nije prepoznao, ali ju je okvirno pročitao kao *Amenenthe*.²⁰ Odmah je posumnjao da su ženski krajevi povezani sa Manetovom Amessis koja se na kraju udala

¹⁵ Jacq, 2013, 3.

¹⁶ Ibidem, 4.

¹⁷ Kasnoegipatski kurziv koristi se prvenstveno za administrativne dokumente. Kada bi se hijeroglifi posmatrali kao slikovno pismo bilo bi teško izvući neki smisao. Stoljećima nakon što je znanje o hijeroglifima izgubljeno naučnici su ovo smatrali slikovnim pismom i bilo ga je nemoguće prevesti. Međutim, tokom prve polovine 19 st. shvatili su da su hijeroglifi inskripcije i da pišu jezik i to jezik veoma blizak onom koji već dobro znaju. To je bio dobro poznati koptski jezik, koji je bio jezik Egipta pod Bizantincima i arpskom vladavinom do izbacivanja Arapa u periodu od 900 do 1200. godine. Krucijalno je da je koptski jezik pisan koristeći verziju grčkog alfabeta tako da znanje kako se čita koptski nikad nije izgubljeno. Kao rezultat toga u posljednje dvije decenije saznao se ogroman broj detalja o hijeroglifima. Naravno da postoji razlika između koptskog i egipatskog ali na njih se treba gledati kao na vezu između latinskog i italijanskog: to su dva jezika pričana u istoj zemlji gdje je drugi jezik očigledno nastao od prvog. Manley, 2012, 20.

¹⁸ Manley, 2012, 20.

¹⁹ Keller, 2005c, 294.

²⁰ Ibidem.

za regenta Amenentha i da je Amenenthe uključio njeno ime u kartuše sa svojim vlastitim, što bi objašnjavalo povremeno prisustvo krajeva u ženskom rodu.²¹ Champolilon je predložio sljedeće: da je postojala kraljica pod imenom Amense – kćerka Tutmosa II i da je neki nepoznati Tutmos bio njen muž.²² Nadživjela ga je, očigledno, pa je onda vladala zajedno sa Tutmosisom III koji je bio pod njenim starateljstvom; Tutmos III izgleda nije bio mnogo zahvalan svom čuvaru pa je uništio njene legende i poslao je u zaborav.²³

Sada, kada su dokumenti starog Egipta mogli biti čitani, naučnici koji su došli nakon Champolliona počeli su uvećavati biblijske²⁴ i klasične reference na Egipat i porediti ih sa „stvarnom“ egipatskom dokumentacijom.²⁵ U kratkom vremenskom razdoblju nakon Champolliona i Wilkinson je vjerovatno bio u Egiptu. Wilkinson se suprotstavio tvrdnji da je ova kraljica bila supruga nepoznatog Tutmosa, već je tvrdio da je taj Tutmos zapravo Tutmos II i da nije postojala kraljica Amense.²⁶ Lepsius je zagovarao tezu da je hram u Deir el-Bahri podigla najstarija sestra Tutmosa III, ona koja je podigla dva obeliska ispred hrama u Karnaku i da je njeno ime *Numt Amen*.²⁷ Numt Amen dvije su prve riječi iz kartuše Hatšepsut, te je Lepsius uistinu prepoznao ime osnivača hrama, iako nije prepoznao stvarne veze između Tutmosa III i Hatšepsut.²⁸

Hatšepsutina grobnica zabilježena je od strane misije poslana od Napoleona 1799. godine i Belzonija 1817., ali su prolazi bili zatrpani ruševinama, a veća iskopavanja proveo je 1824. godine James Burton, dok je tek u sezoni iskopavanja 1903-1904. Howard Carter koji je radio za Theodora Dawisa probio tunel i ušao u grobnu komoru Hatšepsut u kojoj nije bila njena mumija.²⁹ Ulaz u grobnicu sadržavao je Hatšepsutino krunidbeno ime *Maatkare*.³⁰ Carter je 1916. godine

²¹ Keller, 2005c, 294.

²² Naville, 1894, 3.

²³ Ibidem.

²⁴ Neki su u novo vrijeme otišli predaleko u spajanju Hatšepsut sa biblijskim referencama: tako je Emmet Scot u knjizi *Hatshepsut, Queen of Sheba*, objavljenoj u 2012. godini tvrdio da je Hatšepsut kraljica Sabe ili kraljica Juga, da se hronologija Osamnaeste dinastije treba pomjeriti za pet stotina godina i da bi tako Hatšepsut bila suvremenik Salomona koji je vladao između 971. i 931. Godine p. n. e. Scot se u ovim zaključcima, koji liče na teoriju zavjere, naslanja na djelo Velikovskog *Ages in chaos* iz 1952. godine. (Scot, 2012, 1).

²⁵ Keller, 2005c, 294.

²⁶ Naville, 1894, 4.

²⁷ Ibidem, 5.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Bickerstaffe, 2008, 5.

³⁰ Keller, 2005a, 185.

otkrio i drugu njenu grobnicu, koja je izrađena dok je bila kraljica.³¹ Također je 1903. godine pronašao i dvije mumije u jednoj maloj grobnici koja se nalazila blizu Hatšepsutine i 2007. godine Zawai Hawass je objavio da je utvrđeno da je jedna od dvije mumije zapravo mumija Hatšepsut.³²

U sezonama iskopavanja 1922-1923., 1926-1927. i 1927-1928. Hebert E. Winlock koji je predvodio iskopavanja za Meropolitan Museum of Art otkrio je hiljade djelića različitih statua Hatšepsut sa različitih lokacija oko hrama u Deir el-Bahri.³³ On i saradnici su sakupili dijelove koje su rekonstruisali u više od 35 umjetničkih dijela – skulptura koji su sad u Egipatskom Muzeju u Kairu i Metropolitan muzeju u New Yorku.³⁴ Mnogi fragmenti nedostajali su statuama na kojim se radilo u Berlinu i Leidenu i izvršena je kolegijalna razmjena između muzeja, te je to omogućilo ponovno sastavljanje četiri velika djela.³⁵

Iskopavanja koja su započela krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća nastavljena su do danas. U novije doba pronađeni su razni dokazi o Hatšepsutinoj vladavini. No, najraniji istraživači nisu blagonaklono gledali na Hatšepsut. Od oko 1933. godine, kada su se počela preispitivati saznanja o Hatšepsut, stvorena je slika o njoj kao dvorskoj spletkarošici i manipulatorki koja je uzurpirala tron svog nećaka.³⁶ Za razliku od Tutmosa III – koji je zbog svojih vojnih moći i kratkog stasa prozvan od modernih naučnika (moguće neprikladno) Napoleonom Egipta, Hatšepsut je percipirana kao neko ko vrebava iza scene i čeka svoj momenat da iznenadi i potisne Tutmosa III i tako ga spriječi da čini iznimna djela.³⁷ Zato su ovi istraživači i historičari i *damnatio memoriae* koji je izvršio Tutmos III shvatali kao čin lične osvete.³⁸ Zatim su počeli stvarati priče o tome kako Hatšepsut tron nije mogla preuzeti sama – trebala joj je podrška moćnih muškaraca, jedan od njih je i činovnik Senenmut, pa su Senenmuta i Hatšepsut spajali u romantičnu vezu i govorili kako je on zapravo stvarna moć iza Hatšepsut.³⁹

³¹ Keller, 2005a, 185.

³² <https://www.theguardian.com/world/2007/jun/27/egypt.science> pristupljeno 12. 4. 2021, 18:20.

³³ Arnold, 2005, 270.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Keller, 2005c, 295.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Smatralo se da, kada je Hatšepsut umrla, Tutmos III koji je jedva čekao da više ne bude u sjeni nije skrivao svoj bijes. Walker, 2004, 72.

³⁹ Keller, 2005c, 295.

Gotovo je neizbježno da su historičari, koristeći kako Peter F. Dorman kaže uzor braće Grimm, Hatšepsut postavili u ulogu opake maćeha mladom faraonu Tutmosu III.⁴⁰ Ovaj scenario u kojem je Hatšepsut zla maćeha i vladarica okružena savjetnicima i činovnicima koji su umjesto nje upravljali dugo je ostao dominantan. Dugo se smatralo da je Senenmut bio sasvim sigurno njen ljubavnik, iako nema ni jednog sigurnog dokaza. To pokazuje kako se gledalo na vladavinu žene – nije mogla upravljati sama, bio joj je potreban muškarac, koji joj je uz to i ljubavnik.⁴¹

U 1960im, prilikom pokušaja da se odmaknu od rekonstrukcije historije starog Egipta koja se čitala kao sapunica, egiptolozi su počeli koristiti analitička dostignuća društvenih nauka. Istraživanja modela ponašanja koja su se reflektirala na arheološke zapise bila su započeta.⁴² U 1961. godini obnovljena studija Hatšepsutinog hrama u Deir el-Bahri bila je provedena od strane misije Poljskog Centra Mediteranske Arheologije u Kairu i najveći proboji desili su se u razumjevanju cjelokupnog dekorativnog programa hrama; godine 1962. otkriven je cijeli „novi“ hram koji je izgrađen od strane Tutmosa III i nazvan *Djeser-Akhet*; ovo je i vrijeme ponovnog preispitivanja veze Hatšepsut i Tutmosa III.⁴³ Činilo se da Tutmos III nije počeo sa njegovim *damnatio memoriae* Hatšepsut do posljednje decenije vladavine i u tom slučaju mržnja i osveta teško da su bili njegovi motivi. U starijoj historiografiji postojalo je mišljenje da su Hatšepsut i Tutmos III bili u braku, kao i da su bili brat i sestra⁴⁴ što novija historiografija, temeljena na novijim istraživanjima i dostignućima, opovrgava.

Od 1970ih počinje reevaluacija Hatšepsutine vladavine. Dvije glavne studije publikovane u 1979. godini su Suzanne Ratié *La reine Hatshepsout: Sources et problemes* i Rolanda Tefnina *La statuaire d'Hatshepsout: Portrait royal et politique sous la 18 Dynastie*.⁴⁵ Prva daje sažetak dokumentacije do 1970ih, a druga je prvi dublji pogled u Hatšepsutine statue od Winlockovih iskopavanja u prvoj polovini 20. stoljeća.⁴⁶ U kontrastu sa Winlockovim negativnim pristupom Hatšepsut oba ova rada su pokušala da daju odlučno pozitivan pogled na nju. U 1988. godini Peter Dorman publikovao je studiju o Senenmutu koja uglavnom napušta ideju romantične povezanosti

⁴⁰ Dorman, <http://fathom.lib.uchicago.edu/1/777777190131/>, pristupljeno 15.05.2021, 13:23.

⁴¹ Stiebing Jr., 2016, 178.

⁴² Keller, 2005c, 295.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Novak, 1967, 137.

⁴⁵ Keller, 2005c, 295.

⁴⁶ Ibidem.

Hatšepsut i Senenmuta i odbacuje sugestiju da je on bio uključen u destrukciju njenih spomenika; značajan rad je i onaj Emily Teeter iz 1990., a 1993. izašla je publikacija o problemu *Les dossiers d'archeologie* posvećena ovoj ženi faraonu i njenim spomenicima sa crtežima nedavnih otkrića, dok je u 1999. organizovana izložba artefakata od strane Alfred Grimma i Sylviae Schoske.⁴⁷

Što se tiče političkog odnosa između Hatšepsut i Thutmosa III, kako je napisao E. Teeter, *Tokom posljednjih pola stoljeća mnogi su historičari kistom slikali kraljicu dočaravajući slike opake maćeha i pretjerano ambiciozne, spletkarske žene koja je iskoristila mladost svog nećaka.*⁴⁸ U današnje vrijeme čini se da je ovaj historiografski trend obrnut i postoji jasna tendencija usredotočiti se ili barem naglasiti "politički korektan" stav vladajuće kraljice u odnosu na njenog mladog suvladara.⁴⁹ Dok su se arheološki nalazi i studije iz sredine 20. stoljeća fokusirale na pronalaženje podataka sa tekstova i spomenika, noviji fokus istraživanja je u utvrđivanju političkih i religijskih motiva za Hatšepsutin građevinski program i program dekoracije.⁵⁰ Kao rezultat toga, njena se nekadašnja uloga nemilosrdnog uzurpatora egipatskog prijestolja temeljito reinterpreтира.

Novija historiografija prebacuje fokus na ne samo poznavanje događaja, već i njihovo dublje razumijevanje. Položaj žene u modernom svijetu u mnogome se razlikuje od onoga kako je žena tretirana prije jednog vijeka. Shodno tome na Hatšepsut se u novijoj historiografiji više ne gleda kao na oholu i manipulativnu ženu i uzurpatoricu, već kao na najvećeg ženskog faraona starog Egipta, čija su dostignuća vrijedna divljenja.

⁴⁷ Keller, 2005c, 295.

⁴⁸ Teeter, 1990, 4.

⁴⁹ Laboury, 2014, 51.

⁵⁰ Keller, 2005c, 296.

2. Položaj žene u antičkom svijetu

Položaj žene u antici bio je takav da njena emancipacija i borba za prava nisu dolazile do izražaja. Ipak, postoje određene razlike u tome kako je žena tretirana ovisno u kojem dijelu svijeta je živjela. U patrijarhalnom društvu muškarac dominira, dok je žena pri dnu ljestvice. U antičkom svijetu postojao je i izvjestan strah od žene, gledala se kao prijetnja muškarcu i zbog toga se razvila jaka kontrola nad njom. Posebno je to prisutno u antičkoj Grčkoj. U većini društava glavni zadatak za ženu bio je da se uda, rodi djecu i brine o domaćinstvu.

U Grčkoj su žene bile bez političkih prava. One uopće nisu sudjelovale u javnom životu.⁵¹ Posebno se to vidi u Ateni, gdje žene nisu imale nikakvu kontrolu nad svojim životom, brakom, imetkom, čak su i same gledane kao imetak.⁵² U Sparti je situacija bila nešto drugačija. O prilikama u Sparti pišu Atenjani koji su se sablažnjavali nad položajem Spartanki jer su mogle sudjelovati u javnom životu i čak su u nekim stvarima bile ravnopravne sa muškarcima.⁵³ U bilo kojem grčkom polisu, glavna uloga žena bila je rađati djecu, posebno mušku.⁵⁴ Međutim, u Sparti je to uzvisilo status žena, pogotovo ako bi rodile zdrave, jake muškarce koji su mogli služiti vojsku.⁵⁵

Čini se da su mnogi atenski muškarci svoje žene smatrali u najboljem slučaju nužnom neugodnošću, ali rimski su muškarci vrlo visoko cijenili brak, dom i obitelj, a to je prilično utjecalo na ophođenje društva prema ženama.⁵⁶ Okosnicu ljubavnog života Rimljana činila je porodica, a temelj tog društva činili su familija i dom.⁵⁷ Gospodar svih članova porodice bio je otac – *pater familias* – koji je upravljao i vladao svim članovima domaćinstva, uključujući i supruge.⁵⁸ Rimljanke su zakonski smatrane rimskim građanima, ali sa umanjenim pravima.⁵⁹ Svijet Rima bio je svijet muškaraca.⁶⁰ Ipak, polna segregacija i status žene nisu bili ni približno loši kao u drugim

⁵¹ Kale, 1990, 35.

⁵² Cameron, 1983, 4.

⁵³ Ibidem, 5.

⁵⁴ <https://griekse-les.nl/women-and-their-role-in-ancient-greece-and-rome/> pristupljeno 11. 04. 2021, 20:00.

⁵⁵ Cameron, 1983, 5.

⁵⁶ Thompson, <http://www.womenintheancientworld.com/> pristupljeno 15. 04. 2021, 11:15.

⁵⁷ Busuladžić, 2016, 138.

⁵⁸ Grupa autora 2013, 26-30; Lazarsfeld 1933, 38-39.

⁵⁹ Mesihović, 2015, 924.

⁶⁰ Metizak, 2018, 167.

antičkim društvima – utjecaj žene u Rimu bio je veći nego u Grčkoj,⁶¹ žena nije bila zatvorena u posebnim prostorijama, nije bila udaljavana sa večera, mogla je učestvovati i u javnom životu.⁶² Udate Rimljanke su često praktično upravljale kućanstvom iako nisu imale formalnu vlast.⁶³ U Rimu su djevojčice kao i dječaci do dobi od jedanaest godina učile čitati, pisati, računati, ali dok su u dobi od jedanaest godina dječaci nastavljali školovanje kod drugog učitelja djevojčice su ostajale kod kuće i učile stvari važne za kućanstvo; pletenje, tkanje, kuhanje, kako donijeti vodu, zapovijedati robu...⁶⁴

I na starom Istoku položaj žene bio je inferioran. Iako položaj žene u svim državama Istoka (Mezopotamija, Sumer, Akad, Babilon) nije bio isti (npr. u Novobabilonskom carstvu majka je mogla da urgira za kćer kada su joj otac ili brat sklapali brak), ipak se može zaključiti da su žene bile u mnogo gorem položaju od muškaraca. Čak i u općenito mudrim zakonima Hamurabijevog zakonika za ženu su predviđene strožije kazne nego za muškarce.⁶⁵ U Mezopotamiji je postojala društvena separacija polova, kao što se često dešava čak i danas.⁶⁶ Muškarci su se gledali mnogo drugačije nego žene. Dokumenti koji su preživjeli do danas pisani su od strane muškaraca – imena žena nalaze se u porodičnim arhivima.⁶⁷ U Sumeru je, iako je vlast imao otac, žena mogla biti u ravnopravnom položaju po pitanju odgoja djece i raspolaganja imovinom, a mogla je učestvovati i u javnom životu.⁶⁸

U drevnom Egiptu žene su imale bolji položaj nego u ostatku antičkog svijeta.⁶⁹ Za razliku od drugih drevnih društava, u Egiptu su žene imale visok stupanj jednakih mogućnosti i slobode.⁷⁰ Egipatske žene iz kraljevske porodice ili elite imale su bolji položaj u odnosu na žene istog

⁶¹ Kako se u Grčkoj gledalo na žene donekle se može vidjeti i po mitovima. Na primjer, Zeus je Pandori dao kutiju u kojoj su bila sva zla svijeta koju je ona otvorila i tako postala izvjesni razlog svih zala. Grevs, 1987.

⁶² Mesihović, 2015, 925.

⁶³ Giunio 2015, 14

⁶⁴ Allan, 2008, 56; *Kontradiktornost položaja, žena u rimsko doba može se sagledati kroz citat njihovih savremenika: Položaj žena je određen čudnim običajima; one su istovremeno podređene i zaštićene, slabe i moćne, suviše prezrene i suviše poštovane. Slabost žena, kao i slabost robova, potiče iz njihovog zakonskog položaja. Njihova snaga traži nadoknadu u sitnim stvarima, gdje je njihova moć bezgranična. Rijetko sam vidio kuću u kojoj žene nisu gospodarile, a često sam vidio da u kućama gospodari i nastojnik, kuhar ili oslobođeni rob.* Jursenar, 1978, 130.

⁶⁵ Stol, 2016, 691.

⁶⁶ Ibidem, 2.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Kale, 1990, 26.

⁶⁹ Iako su imale sporedan položaj u odnosu na muškarce. Pierroti, 2016, 8.

⁷⁰ Khalil, Moustafa, Moftah, Karim, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5215293/> pristupljeno 12. 04. 2021, 15:15.

položaja iz drugih dijelova antičkog svijeta. No, pretpostaviti da je tako bilo sa svim ženama Egipta, bilo bi utopijski i pogrešno.⁷¹ U egipatskoj umjetnosti muškarci su se po pravilu prikazivali sa crvenkastom kožom, a žene sa žućkastom – ustaljeno tumačenje je da je to simbol drevne podjele rada gdje su muškarci obavljali uglavnom vanjske poslove, a žene pretežno poslove u kući.⁷² Ipak, sigurno je da su mnoge žene vodile redovne obaveze i van kuće. Princeze i kraljice bile su okružene slugama, no obične žene radile su za sebe. Sretna okolnost za Egipćanke bila je što su bile jednake muškarcima po pitanju zakona.⁷³

Izuzetno je to što su žene u Egiptu imale veći broj prilika u usporedbi sa ženama u Grčkoj ili Rimu. Na primjer, Egipćanke koje su se školovale mogle su proučavati bilo koju domenu koju su odabrale, postajući tako stručnjaci u odabranom području – na primjer liječnice, istraživačice...⁷⁴ Iako je položaj žene u Egiptu bio bolji nego drugdje, pa se znalo desiti da žena vlada kao regent ili čak, u izuzetnim slučajevima, kao faraon ne treba se zanositi mišlju da je taj položaj bio idealan. Oznaka za kraljicu na staroegipatskom jeziku bila je *hemet nesw* što znači *žena kralja* i to je jasno objašnjavalo njenu poziciju: nije bila jednaka svom mužu iako je bila bitna.⁷⁵

⁷¹ Robins, 1996, 11, 20; Pored toga što su imale bolji položaj osnovna svrha žene bila je da se uda i rađa djecu. Waterson, 2013.

⁷² Rajan, 2018, 76-77.

⁷³ Thompson, <http://www.womenintheancientworld.com/> pristupljeno 15. 04. 2021, 11:15

⁷⁴ Khalil, Moustafa, Moftah, Karim, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5215293/> pristupljeno 12. 04. 2021, 15:15.

⁷⁵ Sabbahy, 2013, 5705.

3. Žene faraoni prije Hatšepsut

Hatšepsut nije bila prva žena faraon u historiji Egipta. Kraljice su kroz dugu prošlost Egipta znale upravljati kao regenti, ako bi se desilo da je faraon koji stupa na prijestolje dijete. Najčešće su bile regentice za svoje sinove. Pored toga, nekoliko puta se znalo desiti da žene od funkcije regenta postanu faraoni, i prije i poslije vladavine Hatšepsut.

Prva zabilježena žena faraon⁷⁶ je bila Nitokris, mitska kraljica-faraon Šeste dinastije Egipta. To je vrijeme Stare države. Smatra se posljednjim faraonom Šeste dinastije i njeno ime nalazi se u Herodotovoj *Historiji* i u pisanjima Maneta, ali je upitno da li je stvarno postojala.⁷⁷ Prema Herodotu Nitokris je pozvala ubice svog brata, koji je bio egipatski faraon, na gozbu, a zatim ih ubila, tako što je pustila da Nil poplavi zapečaćenu sobu u kojoj su bili.⁷⁸ Nitokris nije zabilježena u izvorima vremena u kojem je živjela, već samo u kasnijim grčkim i egipatskim izvorima.⁷⁹

Ako je postojala, a to je upitno, vjerovatno je preuzela tron u nedostatku muškog nasljednika. Na vlast bi u tom slučaju došla nakon što je njen brat i suprug, Merenre II, ubijen i vladala je jednu godinu.⁸⁰ Bila bi kćerka Pepija II i kraljice Neith.⁸¹ Smatra se da je njeno ime, u obliku Nitiqret zabilježeno u Torinskom kanonu, datiranom u Devetnaestu dinastiju.⁸² Također se smatra da fragment na kojem se pojavljuje ovo ime pripada dijelu Šeste dinastije sa popisa kraljeva, čime se čini da potvrđuje navode i Herodota i Maneta.⁸³ Sa druge strane, egiptolog Kim Ryholt tvrdi da je Nitokris legendarna kraljica, ali da njen lik proističe od lika muškog faraona Neitiqerty

⁷⁶ Ann Macy Roth u svom članku kao prvu ženu faraona pominje suprugu faraona Djedkare-Izezi iz Pete Dinastije koja je poznata po neobično velikoj piramidi koju je izgradila pored suprugove. Izgleda da je imala mladog sina za kojeg je nosila titulu *Kraljeva majka* i za kojeg je bila regent. Obzirom da su njeni spomenici i hram nasilno uništeni Roth iznosi mogućnost da je vladala kao faraon i da je Hatšepsutin najstariji prethodnik. (Macy Roth, 2005a, 12). Ipak u većini drugih radova kao prva žena faraon pominje se Nitokris.

⁷⁷ Tydesley, 2006, 61.

⁷⁸ *Hdt.*, II, 100.

⁷⁹ Macy Roth, 2005a, 12.

⁸⁰ Bunson, 2002, 279

⁸¹ Tydesley, 2006, 61.

⁸² Torinski kanon je lista na pozadini arhivskog dokumenta koja nabraja faraone Egipta od „vremena kad su bogovi vladali zemljom“ pa do kraja Sedamnaeste dinastije. Iako je kanon uništen faraoni Osamnaeste dinastije vjerovatno su bili izlistani u kolumni 23. Vjerovatno je ovo dokument Devetnaeste dinastije, iz Ramzesoidskog perioda. Keller, 2005a, 196.

⁸³ Tydesley, 2006, 63.

Siptaha, koji je naslijedio Merenre Nemtyemsafa II u vremenu tranzicije iz Stare države u Prvi međuperiod.⁸⁴

Druga žena faraon u historiji Egipta, odnosno prvi siguran ženski vladar, bila je Sobekneferu⁸⁵, čije ime se prevodi kao *ljepota Sobeka*.⁸⁶ Sobekneferu je bila, vjerovatno, uzor za Hatšepsut 300 godina kasnije.⁸⁷ Vladala je kao faraon Egipta nakon smrti svog brata i supruga Amenemhata IV i njena vladavina je trajala skoro četiri godine.⁸⁸ Bila je kćer Amenemheta III i kraljice Aat.⁸⁹ Preuzela je vlast nakon smrti svog muža i brata, legitimisala je svoj suverenitet pridružujući se vladavini svog oca i dovršila je njegove građevinske projekte.⁹⁰ Kada je preuzela vlast kao faraon koristila je muške naslove, a na statuama se prikazivala noseći mušku odjeću, ali sa ženskim osobinama.⁹¹ Ovo kombinovanje ženskih atributa i muške odjeće mogao je biti direktan model za Hatšepsut, a ni jedan spomenik Sobekneferu nije ostao neoštećen.⁹² I njeno ime zabilježeno je u Torinskom kanonu.⁹³

Ipak, Sobekneferu nije uspjela spasiti liniju svoje porodice i nakon nje uspostavljena je nova dinastija (i to su bili slabi faraoni Trinaeste dinastije).⁹⁴ Zemlju koju je naslijedila napale su suša i glad, potaknuvši socijalne nemire, a nakon samo četiri godine vladavine, Sobekneferu je misteriozno umrla.⁹⁵ To je razlika između Hatšepsut i žena faraona koji su vladali prije (a i poslije) nje. I Nitokris, ukoliko je postojala, i Sobekneferu vladale su kratko u kriznom periodu kraja jedne dinastije. Hatšepsut je vladala u vremenu prosperiteta i njena vladavina bila je uspješna i duga.

⁸⁴ Tydesley, 2006, 63; Postoje nagađanja da je Nitokris izumljena kao objašnjenje propasti Stare države, da bi se uklonila mrlja propasti sa Pepija II. To se čini malo vjerovatnim. Pepi II je vladao do svoje 94. godine, a u tim godinama je već bio sposoban da sam izgubi kontrolu nad Egiptom. (Alm, 3, 2019).

⁸⁵ Njeno ime je nekada zabilježeno i kao Neferusobek. (Ryholt, 1997, 185); Kao njeno puno ime navodi se Sobekkara Sobekneferu, a Sobekkara je njeno krunidbeno ime. (Laboury, 2014, 87)

⁸⁶ Conder, <http://mirrorofisis.freeyellow.com/id278.html> pristupljeno 10. 04. 2021, 14:20

⁸⁷ Bryan, 2003, 294.; V. G. Callender kaže: *Jasno je (...) da je Sobekneferu pružila brojne modele koje je Hatšepsut kasnije oponašala i razvijala u vlastitim naporima da se uspostavi kao faraon.* (Laboury, 2014, 87)

⁸⁸ Ryholt, 1997, 185.

⁸⁹ Conder, <http://mirrorofisis.freeyellow.com/id278.html> pristupljeno 10. 04. 2021, 14:20

⁹⁰ Bryan, 2003, 294.

⁹¹ Ibidem, 3.

⁹² Macy Roth, 2005a, 12.

⁹³ Bunson, 2002, 380.

⁹⁴ Cooney, 2014, 143.

⁹⁵ Ibidem, 2018.

4. Nova država

U vrijeme kada je Hatšepsut došla na vlast kao faraon, oko 1473. godine prije nove ere,⁹⁶ piramide u Gizi su već bile preko 1000 godina stare i preko sedamnaest stoljeća prošlo je od kada je zemlja bila prvi put ujedinjena pod legendarnim kraljem Menesom, oko 3100 godine p.n.e.⁹⁷ Kako je Egipat nastao u plodnoj dolini Nila, čak i nakon ujedinjenja Gornjeg i Donjeg Egipta velika udaljenost između njih ostala je definirajući element egipatske kulture. U historiji Egipta, vrijeme kad su ove dvije zemlje bile ujedinjene bila su razdoblja mira i prosperiteta i tada su se stvarala velika kulturna dostignuća – to su vremena velikih dinastija. Ova stabilnost remećena je „međuperiodima“. Prije Hatšepsutinog razdoblja Egipat je već iskusio dva produžena razdoblja ujedinjenja – vrijeme Stare države, najbolje poznato po godinama piramida i vrijeme Srednje države, drugo razdoblje cvatuće umjetnosti i klasični period egipatske literature.⁹⁸

Historija Nove države počinje nakon što je porodica tebanskih⁹⁹ prinčeva izbacila vlast stranih Hiksa iz Egipta. Tebanci su ponovo ujedinili državu i osnovali vlastitu dinastiju, pod brojem 18.¹⁰⁰ Nakon propasti Srednje države nastupilo je prijelazno razdoblje. Nova država nastala je u teškim borbama sa Hiksima i oslanjala se prije svega na jaku vojsku kojoj je faraonski autoritet neprikosnoven.¹⁰¹

Tokom prijelaznog razdoblja, koje se naziva Drugi međuperiod, Egiptom su vladali stranci, Hiksi.¹⁰² Bili su porijeklom iz zapadne Azije i oni su okončali Srednju državu.¹⁰³ Postupno su se iz zapadne Azije premjestili na istočnu deltu Nila zbog želje za moći i postali su Četrnaesta i

⁹⁶ Hatšepsut je na vlast kao regent došla oko 1479., a kao faraon 1473. godine prije nove ere. Hronologija egipatskih dinastija i pojedinačnih faraona nije nešto oko čega se svi egiptolozi slažu. Hronologija korištena u ovom radu je ona koja je prihvaćena od najvećeg dijela naučnika. Hronologija Osamnaeste dinastije preuzeta je iz: Roehrig, 2005a, 6.

⁹⁷ Roehrig, 2005a, 3.

⁹⁸ Ibidem

⁹⁹ Teba (Luxor) je grad na lijevoj obali Nila, poznat kao grad boga Amona. Bila je glavni grad Egipta tokom razdoblja Nove države, smještena na istočnoj obali Nila, nekih 400 milja južno od modernog Kaira u modernom Luxoru. Izvorno se grad zvao *Uast* ili *Waset* a sagrađen je na ravnici. Teba nije bila važna kao kulturno središte u ranim epohama. Današnje ime potječe od Grka, koji su grad nazivali i *Diospolis Magna – Veliki grad bogova*. Homer ga je proslavio kao "grad stotine vrata", a drugi strani posjetitelji spjevali su svoje pohvale. Tutmosoidi iz Osamnaeste dinastije uložili su bogatstvo u Tebu, čineći je glavnim gradom, iako je Memfis ostao upravno središte. Bunson, 2002, 403 i 404.

¹⁰⁰ Der Manuelian i Loeben, 1993, 26.

¹⁰¹ Novak, 1967, 135.

¹⁰² Gylors, 2015, 49.

¹⁰³ Roehrig, 2005a, 3.

Petnaesta dinastija, a njihov naziv – Hiksi – znači vladari stranih zemalja. Oni su vladali sjevernim dijelom Egipta, a u isto vrijeme porodica iz Tebe, Sedamnaesta dinastija kontrolisala je jug.¹⁰⁴ Konačnu pobjedu nad Hiksima odnio je Tebanac Ahmos I, osnivač Osamnaeste dinastije.¹⁰⁵ On je oko 1550. godine prije nove ere godine izbacio Hipse iz Egipta i ponovo ujedinio dvije zemlje.¹⁰⁶ Stvorio je državu koja je, poput Stare države bila apsolutistička, ali nije crpila svoju vlast i moć od božanstvenosti faraona, nego iz njegove lične snage i sposobnosti – Nova država se nije zadovoljavala ujedinjenim Egiptom, nego je imala težnju za ekspanzijom.¹⁰⁷ Osamnaesta dinastija nastavila je tamo gdje je Dvanaesta dinastija stala, usvajajući njihove stilove u kulturi, ali ipak stvarajući vlastiti kulturalni izraz, koji se posebno vidi u arhitekturi.¹⁰⁸ Razdoblje Nove države trajalo je od oko 1550. do oko 1070. godine prije nove ere.¹⁰⁹ Obuhvata dinastije 18, 19 i 20, a vladari ovih dinastija spadaju u najpoznatije vladare egipatske historije.¹¹⁰

4.1. Rana Osamnaesta dinastija¹¹¹

Ahmos I na tebansko prijestolje došao je oko 1580. godine p. n. e. naslijedivši svog brata Kahmozisa koji je bio posljednji faraon Sedamnaeste egipatske dinastije.¹¹² On je jedan od najvećih faraona, u ravni sa mitskim Menesom i Mentuhotepom II, još jednim tebanskim vladarom koji je ujedinio Egipat i sa kojim je nastala Srednja država.¹¹³ Dakle, Ahmos je prvi vladar Nove države i osnivač Osamnaeste dinastije. Porodične veze koje su povezivale vladare rane Osamnaeste dinastije nisu uvijek dobro dokumentovane. Ahmos je bio potomak Sedamnaeste dinastije i naslijedio ga je Amenhotep I (nekada navođen i kao Amenofis I). Ipak, Amenhotepov nasljednik, Tutmos I nikada nije koristio titulu *Kraljev sin* i njegova veza sa vladajućom porodicom je nejasna.¹¹⁴ Mnogi naučnici vjeruju da je Tutmosova supruga Ahmose bila Amenhotepova sestra i da je to njegova veza sa originalnom kraljevskom porodicom. Druga mogućnost je da je

¹⁰⁴ Bunson, 2002, 96.

¹⁰⁵ Avdijev, 1952, 134.

¹⁰⁶ Roehrig, 2005a, 3.

¹⁰⁷ Novak, 1967, 135.

¹⁰⁸ Wilson, 1954, 166.

¹⁰⁹ Bunson, 2002, 403.

¹¹⁰ Tomorad, 2016, 87.

¹¹¹ Osamnaesta dinastija može se podijeliti na: ranu, srednju, Amarna period i kasnu/postamarna period. U nekim periodizacijama se izostavlja srednja dinastija i u tom slučaju rana dinastija ide do perioda Amarne.

¹¹² Roehrig, 2005a, 6.

¹¹³ Ibidem, 3.

¹¹⁴ Ibidem.

Amenhotep I, obzirom da nije imao preživjele muške nasljednike, izabrao jednog od svojih generala, Tutmosa kao svog nasljednika.¹¹⁵ Kako Tutmos nije izravan potomak Ahmosa I, rana Osamnaesta dinastija ima dvije linije: liniju Ahmosoida i liniju Tutmosoida.

Tutmos I na vlast je došao oko 1504. godine, a prije toga je bio činovnik u vojsci Amenhotepa I, te pripadnik tebanske aristokratije.¹¹⁶ Bio je izuzetno poštovan faraon, vodio je osvajачke ratove i Egiptu je pribavio najveći opseg do tada. Sa *Glavnom suprugom* Ahmose imao je kćerku Hatšepsut. Njegov nasljednik bio je Tutmos II, sin kojeg je imao sa suprugom nižeg ranga. *Glavna supruga* Tutmosa II bila je njegova polusestra Hatšepsut.¹¹⁷

Tutmos II koji je bio slabog zdravlja, došao je na vlast oko 1492. i umro je oko 1479. godine, kada je vlast je prešla na njegovog sina Tutmosa III koji je još bio sasvim mali.¹¹⁸ Kao regent u njegovo ime Egiptom je upravljala Hatšepsut, koja nije bila majka Tutmosa III, da bi u jednom trenutku preuzela vlast kao faraon i postala suvladar sa Tutmosom III. Hatšepsut je vladala oko 22 godine, do 1458. godine prije nove ere, a vladavina Tutmosa III trajala je do 1425. godine prije nove ere.¹¹⁹

Nakon što Hatšepsut nestaje sa političke scene Tutmos III nastavio je vladati sam. Bio je vladar ratnik i proširio je granice Egipta. U svojoj 55. godini vladavine Tutmos III uzeo je za suvladara sina Amenhotepa II i vladao sa njim manje od dvije godine.¹²⁰ Amenhotep II jedan je od ključnih vladara Egipta, iako je danas često u sjeni svoja dva predhodnika i svojih nasljednika kasne Osamnaeste dinastije. U svojoj skoro tridesetogodišnjoj vladavini imao je vojnog uspjeha na Levantu, donio mir u Egipat, kao i ekonomski prosperitet i podizao brojne spomenike bogovima.¹²¹ Do Amarna perioda vladali su još Amenhotepov sin, Tutmos IV, njegova vladavina bila je kratkotrajna i Amenhotep III, čija vladavina je bila miroljubiva.¹²² Skoro svi vladari rane Osamnaeste dinastije bili su prilično moćni vladari i u njihovo vrijeme Egipat je prosperirao. Jedni su bili veliki ratnici, drugi veliki graditelji i ostavili su značajan trag u historiji antičkog Egipta.

¹¹⁵ Roehrig, 2005a, 3. Moguća veza Tutmosa I sa Ahmosoidima će se detaljnije objasniti u narednim poglavljima.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Grimal, 1996, 294.

¹¹⁸ Tomorad, 2016, 79.

¹¹⁹ Roehrig, 2005a, 6.

¹²⁰ Bryan. 2003, 243.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Tomorad, 2016, 84.

5. Hatšepsut – kraljica, regent, faraon

Vladari rane Osamnaeste dinastije su odstupali od tradicije¹²³ i bili inovativni u svojim vladavinama, što je posebno primjetno u slučaju Hatšepsut, žene faraona. Pouzdanost igra malu ulogu u historiji vladavine Hatšepsut. Priroda podataka koji se prenose je neujednačena, a obzirom da je je toliko njenih spomenika uništeno, zbrka percepcija koje su ostale dolazi od drugih ljudi, od kojih su mnogi živjeli hiljadama godina nakon njene smrti.¹²⁴ Hatšepsut je jedna od najmoćnijih vladarica starog svijeta, ako ne i najmoćnija.¹²⁵ Njena vladavina bila je usmjerena na građenje države iznutra.¹²⁶ I prije nje je u Egiptu bilo moćnih žena, kao i žena koje su vladale, ali samo na kratke periode. Još impresivnije je što je moć stekla bez krvoprolića i izazivanja društvenih trauma.¹²⁷

Među najveća dostignuća Hatšepsutine vladavine spadaju građevinski projekti, posebno njen pogrebni hram u Deir el-Bahri i trgovačka ekspedicija u Punt. Njena vladavina, kao kombinacija regenstva i suvladarstva, potrajala je 22 godine.¹²⁸ Kao izuzetno uspješna, Hatšepsutina vladavina može se uporediti sa vladavinama najpoznatijih i najuspješnijih vladarica u historiji.

5.1. Kćerka Tutmosa I

Tutmos I nije bio direktan nasljednik Ahmosa I. Među egiptolozima su još uvijek otvorene rasprave o tome kako je Tutmos I došao na vlast. Prva teorija je da je oženio sestru faraona Amenhotepa I, odnosno kćerku Ahmosa I, Ahmose.¹²⁹ Razlog zašto ova teorija nije prihvaćena kao 100% sigurna je taj što Ahmose nije isticala titulu *Kraljeve kćerke*. Ipak, moguće je da se u Novoj državi ta titula nije isticala kada se princeza uda za nekog ko nije kralj i to je mogao biti slučaj sa Ahmose koja se udala za Tutmosa I, pa je kada je on postao faraon mogla naglasiti

¹²³ Wilkinson, 2010, 189; Inovativnost i kreativnost ranog perioda Nove države često se ističe u literaturi. (Dziobek, 2014, 7.)

¹²⁴ Cooney, 2014, 11.

¹²⁵ Jedini rivali Hatšepsutinom modelu ženske moći doći će iz kasnije carske Kine. Cooney, 2014, 317.

¹²⁶ Novak, 1967, 136.

¹²⁷ Cooney, 2014, 20.

¹²⁸ Grimal, 1996, 296.

¹²⁹ Macy Roth, 2005a, 11.

sekundarnu titulu *Kraljeve sestre*, podvlačeći tako vezu sa Amenhotepom I i kraljevskom porodicom.¹³⁰

Druga mogućnost je da ga je Amnehotep I uzeo za svog nasljednika kao sposobnog generala, jer nije imao preživjelih sinova.¹³¹ Pored ovih mogućnosti, koje se smatraju vjerovatnima, postoje i druge teorije, poput one da je Tutmos I zapravo okupirao tron i na vlast došao silom. On je mogao biti princ sekundarne loze ili nasljednik imena tebanske aristokratije.¹³² Zna se da je bio sposoban general.¹³³

Tutmos I je vladao od oko 1504. godine prije nove ere, do svoje smrti oko 1492. godine. Otac mu je nepoznat, a njegova majka, Senisonbe zabilježena je samo kao *Kraljeva majka*, bez drugih kraljevskih naslova, ali je imala političku moć.¹³⁴ Vodio je osvajačke ratove i učinio Egipat velesilom.¹³⁵ Bio je izuzetno poštovan vladar.

Stupivši na prijestolje, Tutmos I je započeo mnoge građevinske projekte, uključujući proširenje velikog hrama Amona u Karnaku; vodio je i vojnu kampanju u Nubiju¹³⁶ u svojoj drugoj kraljevskoj godini, boreći se protiv lokalnih klanova ratnika i prodirući dalje iza druge katarakte.¹³⁷ Međutim, njegovi najveći vojni podvizi vođeni su u zemljama izvan istočnih granica Egipta. Smatrao je da se Egipćani trebaju osvetiti za sramotu koju su im svojom dominacijom nanijeli Hiksi i poveo je vojsku protiv nekoliko azijskih teritorija. Borio se i sa klanom korpusa Mitani.¹³⁸ Njegovi podvizi su mu omogućili da se pohvali da je proširio granice Egipta kako bi se podudarale sa krugom sunca; bio je zainteresovan za inovacije i bio je prvi faraon koji je konstruisao kraljevsku grobnicu skrivenu od očiju javnosti i odvojio je od pogrebnog hrama.¹³⁹ On je učinio Eufkrat novom granicom Egipta.¹⁴⁰

¹³⁰ Macy Roth, 2005a, 11.

¹³¹ Roehrig, 2005a, 3.

¹³² Bunson, 2002, 414.

¹³³ Dunn, 2001, 11.

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Novak, 1967, 136.

¹³⁶ Prostor modernog Sudana. Bunson, 2002, 414.

¹³⁷ Bunson, 2002, 415.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Cooney, 2014, 78.

¹⁴⁰ Bunson, 2002, 415.

Kao što je već rečeno, *Glavna supruga* Tutmosa I bila je Ahmose, majka Hatšepsut.¹⁴¹ Iako su podaci o njenoj pozadini nejasni, često se sugerira da bi ona mogla biti kćerka Ahmosa I i njegove supruge Ahmose-Nefertari, te bi to bio razlog zašto bi bila poznata kao *Kraljeva sestra*, jer bi tako bila sestra Amenhotepa I.¹⁴² Nigdje na natpisima na zidovima dvorova ili hramova nije razjašnjeno njeno porijeklo.¹⁴³ Mogla je biti sestra kako Amenhotepa I, tako i nekog od njegovih prethodnika, jer naslov *Kraljeva sestra* ne precizira kralja. Neki naučnici smatraju da bi mogla biti i sestra Tutmosa I, pa bi samim tim bila nekraljevskog porijekla; no mnogi ističu da je bila povezana sa Ahmosidima i da je kao takva bila sredstvo legitimizacije vlasti Tutmosa I.¹⁴⁴

Hatšepsut nije bila jedino dijete Tutmosa i Ahmose. Vjerovatno je Ahmose rodila još jednu kćerku po imenu Neferubiti,¹⁴⁵ ako je suditi po pojavljivanju ovog imena i lika na scenama iz Hatšepsutinog hrama u Deir-el Bahri.¹⁴⁶ Pored dvije kćerke poznato je da je imala sinove Wadjemosa i Amenmosa.

Ahmose se, kao *Glavna supruga*, suočila sa konkurencijom u liku Mutnofret, druge kraljevske supruge koja je, također, nosila naslov *Kraljeve sestre* – i ona je mogla biti sestra Amenhotepa I.¹⁴⁷ Nije jasno zašto je Ahmose, a ne Mutnofret bila *Glavna supruga*.¹⁴⁸ Mogle su biti čak i sestre. Mutnofret je Tutmosu I rodila sina Tutmosa II, koji je postao nasljednik prijestolja.¹⁴⁹ Hatšepsut je vjerovatno rođena prije očevoeg stupanja na tron, oko 1500 godine p. n. e., a Tutmos II kasnije.¹⁵⁰ Hatšepsutino ime znači *najistaknutija od plemenitih žena*.¹⁵¹

¹⁴¹ Macy Roth, 2005a, 11.

¹⁴² Tydesley, 2006, 92.

¹⁴³ Cooney, 2014, 43.

¹⁴⁴ Ibidem, 43 i 44.

¹⁴⁵ Negdje zabilježena i kao Neferukheb.

¹⁴⁶ Bryan, 2003, 221.

¹⁴⁷ Cooney, 2014, 47.

¹⁴⁸ Nije tačno poznato na koji način je faraon birao svoju glavnu suprugu, niti je poznato da li je žena nekraljevskog porijekla postajala glavna supruga samo kada faraon nije imao sestru za oženiti. Do vremena Nove države faraoni su već sigurno bili poligamni. U Osamnaestoj dinastiji pravila se razlika između *Glavne supruge* kraljevskog i nekraljevskog porijekla. Robins, 1993, 27.

¹⁴⁹ Nije jasno ni kako se tačno birao nasljednik faraona u Egiptu – da li je to trebao biti najstariji sin, ili najsposobniji, ili onaj rođen od supruge sa najvišim statusom...U Osamnaestoj dinastiji muška djeca faraona nisu spominjanja na spomenicima ukoliko nisu bila izabrana za sljedećeg faraona. Čini se da je na biranje nasljednika utjecala kombinacija reda po rođenju (od najstarijeg ka najmlađem sinu), da li je majka visokog ili niskog porijekla i drugih okolnosti. Cooney, 2014, 68.

¹⁵⁰ Macy Roth, 2005a, 11.

¹⁵¹ Robins, 1999, 103.

Hatšepsutina braća, Wadjemose i Amenmose bili su visoko pozicionirani i jedan od njih vjerovatno je trebao biti prijestolonasljednik i Hatšepsutin muž. Wadjemose je vjerovatno bio najstariji brat, te su i on i Amenmose predstavljeni su na zidovima palača i hramova Egipta.¹⁵² Wadjemose je nestao iz historijskih zapisa prije Amenmosa. Amenmose je nakon smrti Wadjemosa trebao biti novi faraon prema inskripcijama, a u četvrtoj godini vladavine Tumosa I proglašen je i generalom vojske.¹⁵³

Ipak, dva princa umrla su jedna iza drugog, prvo Wadjemose, a onda i Amenmose. Wadjemoseova grobnica pronađena je na zapadnoj obali Tebe, sadržavala je malu kapelu i tri svetišta.¹⁵⁴ Iako nisu poznati detalji i okolnosti njihovih smrti, faraon je izrazio svoje žaljenje u kamenu – stavio je prikaze i imena svoja dva mrtva sina na zidove svog pogrebnog hrama koji se u to vrijeme gradio na zapadu Tebe.¹⁵⁵

Neferubiti¹⁵⁶ je vjerovatno bila Hatšepsutina starija sestra koja je umrla prije nego je mogla postati politički jaka i pokopana je u Tebi.¹⁵⁷ Kasniji spomenici pokazuju da su Hatšepsut i Neferubiti bile bliske. Na svom hramu u Deir el-Bahri Hatšepsut je zabilježila svoje žaljenje zbog gubitka sestre – Neferubiti je prikazana kako štuje Amona.¹⁵⁸

Većina egipatske kraljevske djece nije bila izložena svijetu izvan harema.¹⁵⁹ Ipak, i u unutrašnjosti harema kraljevska djeca bila su izložena raznim bolestima i epidemijama. Tutmos I je imao mnogo djece sa raznim ženama i teško je zamisliti da se svakom djetetu mogao posvetiti uz sve kraljevske obaveze.

Jedini zapisi o Hatšepsutinom djetinjstvu i godinama koje je provela kao princeza jesu oni koje je sama dala napisati na hramovima u Deir el-Bahri i Karnaku za vrijeme kasnije vladavine.¹⁶⁰ Cilj ovih zapisa je da predstave kako je princeza bila božanski odabrana da bude faraon od njenog djetinjstva. Zapravo, pored dvojice starije braće, Amenmosa i Wadjemosa teško je vjerovati da je

¹⁵² Cooney, 2014, 69.

¹⁵³ Bunson, 2002, 33.

¹⁵⁴ Ibidem, 429.

¹⁵⁵ Cooney, 2014, 82.

¹⁵⁶ Neki naučnici smatraju da je Neferubiti zapravo bila druga kćerka Tutmosa II i Hatšepsut (Dodson, 2004, 5), no nema dokaza da je Hatšepsut imala i jedno drugo dijete osim Neferure.

¹⁵⁷ Bunson, 2002, 272.

¹⁵⁸ Cooney, 2014, 83.

¹⁵⁹ Tyldesley, 2006, 98.

¹⁶⁰ Dorman, 2005a, 87.

iko očekivao da Hatšepsut bude vladar, a tron je naslijedio Tutmos II.¹⁶¹ Ona je na zidovima svog pogrebnog hrama u Deri el-Bahri dala isklesati tok svog rođenja od boga Amona, koji je u liku Tutmosa I imao seksualne odnose sa njenom majkom Ahmose, dakle dokazivala je da je kao kći Amona u punom smislu vladarica.¹⁶² U istim natpisima govori se da ju je Tutmos I, njen zemaljski otac, proglasio za svoju legitimnu nasljednicu. To je mitološki i politički tekst o kojem će se govoriti više u drugim poglavljima rada, jer nema mnogo veze sa njenim stvarnim djetinjstvom.

Hatšepsut je imala dadilju Satre, sa kojom je vjerovatno bila bliska, obzirom da su njeni roditelji imali previše političkih obaveza, a po egipatskom vjerovanju nit dojenja transformirala bi Hatšepsut u Satrinu kćerku po krvi.¹⁶³ Moguće da je da je sa deset godina Hatšepsut bila sa ocem na kampanji u Nubiji, jer je na inskripciji sa Hagr el-Merwa prikazan Tutmos I kako putuje uz Nil u Kurgus (Sudan) sa velikom pratnjom, uključujući suprugu Ahmose, sina Amenmosa i princezu čije je ime teško čitljivo ali bi se moglo pročitati i kao Hatšepsut.¹⁶⁴

Nije poznato mnogo detalja o Hatšepsutinom obrazovanju, no tako visokorođena djevojčica trebala bi primiti najbolje moguće obrazovanje. Od vremena kada je mogla pričati ili stajati, Hatšepsut je vjerovatno počela biti obučavana da bude sljedeća *Božija supruga Amona*.¹⁶⁵ Ne zna se kada je tačno dobila ovu funkciju, ali morala je biti veoma mlada u to doba – možda je imala osam ili devet godina.

Naslov, *Božija supruga Amona*, odnosio se na mit o božanskom rođenju vladajućeg faraona, prema kojem je njegovu majku oplodio bog Amon.¹⁶⁶ U pitanju je, u ovom periodu, veoma moćna svećenička funkcija. Ured *Božije Supruge* dolazio je odmah iza *Visokog svećenika Amona*, nadvisivala je *Drugog visokog svećenika*, imala je svoju upravu i palaču, komandovala je moćnim nadglednicima koji su nadgledali njeno blago i vodili njene poslove.¹⁶⁷

¹⁶¹ Ipak, ima autora koji tvrde da je Tutmos I bio naklonjen ideji da ga naslijedi Hatšepsut, iako nije muškarac. (Monserrat, 2012, 36). U to je malo teže povjerovati, no to je ono što je sama Hatšepsut propagirala.

¹⁶² Novak, 1967, 138; Tomorad, 2018, 81.

¹⁶³ Cooney, 2014, 57.

¹⁶⁴ Ibidem, 60; Davies: 2003, 55–57; Roehrig, 2005b, 54.

¹⁶⁵ Ibidem.

¹⁶⁶ Wilkinson, 2005, 93.

¹⁶⁷ Cooney, 2014, 63 i 64; Teško je objasniti ured *Božije supruge Amona*. Koncept, svrha, rad i upravljanje ovim uredom promijenili su se vremenom, što ga čini još težim za razumjeti. Njegovi korijeni su sa početka Osamnaeste dinastije, ali njegovo ispunjenje kao političke sile, stopljene sa religijom, dolazi mnogo kasnije, u Trećem međurazdoblju. (Alm, 2019. 2.)

Hatšepsut je bila prva supruga Amona iz porodice Tutmosoida i imala je direktan utjecaj na moćno svećenstvo Amona. Prije Hatšepsut *Božija supruga Amona* bila je Ahmose-Nefertari, majka Amenhotepa I i supruga Ahmosa I;¹⁶⁸ druga *Božija supruga* u isto vrijeme bila je i Merytamen, supruga Amenhotepa I. Nije poznato kakva je njihova veza bila sa Hatšepsut, ali one su bile modeli ženske moći i obučavale su djevojčicu Hatšepsut za buduće preuzimanje funkcije *Božije supruge*.¹⁶⁹

Božija supruga Amona Ahmose-Nefretari umrla je za vrijeme vladavina Tutmosa I i zamijenjena je sa Hatšepsut.¹⁷⁰ Kao *Božija supruga Amona* Hatšepsut je bila odvojena od ostalih u palači.¹⁷¹ Vjerovatno je imala administrativnih poslova. Njen novi život bio je luksuzan, ali pun odgovornosti. To posebno dolazi do izražaja kada se uzme u obzir da je Hatšepsut tada bila samo dijete koje je imalo obaveze odrasle osobe.

5.2. Supruga Tutmosa II

Tutmos I nije imao preživjelih sinova sa glavnom suprugom Ahmose, pa je njegov nasljednik došao od sekundarne supruge Mutnofret. U trenutku smrti Tutmosa I, Tutmos II bio je dijete. Očekivalo se da se oženi svojom polusestrom, Hatšepsut, obzirom da je, od preživjele djece, njena pozicija bila najviša.¹⁷² Dakle, nasljednik trona trebao se vjenčati sa princezom kraljevske krvi i najboljeg položaja.¹⁷³ Mumija Tutmosa II pokazuje da on nikada nije bio dobrog zdravlja.¹⁷⁴ Već u vrijeme kada je stupio na vlast njegovo zdravlje je bilo narušeno.¹⁷⁵

Princ je u trenutku stupanja na prijestolje bio vrlo mlad, imao je devet ili deset godina, pa je trebao regenta.¹⁷⁶ Iako je majka Tutmosa II bila visoko pozicionirana, stvarni regent za mladog faraona je nekakao postala *Glavna supruga* Tutmosa I, Ahmose.¹⁷⁷ Mutnofret, majka Tutmosa II,

¹⁶⁸ Ahmose-Nefertari bila je prva *Božija supruga Amona* iz Osamnaeste dinastije. (Alm, 2019, 4); Ukoliko je Ahmose Nefertari bila majka Ahmose, bila je Hatšepsutina baka.

¹⁶⁹ Cooney, 2014, 64.

¹⁷⁰ Bryan, 2003, 221.

¹⁷¹ Cooney, 2014, 77.

¹⁷² Roehrig, 2005a, 3.

¹⁷³ Di Giacinti, 2015, 54

¹⁷⁴ Cooney, 2014, 83.

¹⁷⁵ Derstine, 2017, 43.

¹⁷⁶ Cooney, 2014, 84.

¹⁷⁷ Ibidem, 85.

je bila regent nominalno, no stvarnu vlast imala je Ahmose.¹⁷⁸ Vjerovatno je Tutmos II preuzeo uzde u svoje ruke tek nekoliko godina prije smrti.¹⁷⁹

Hatšepsut je vjerovatno bila starija od svog polubrata godinu ili dvije. Iz njihovog braka rodila se jedna kćerka, Neferure.¹⁸⁰ Hatšepsut i Tutmos II nisu imali sina. Nasljednika Tutmosa II rodila je konkubina niskog roda, Isis.¹⁸¹ Tutmos II vladao je kratko iza smrti oca.¹⁸² Vladao je od oko 1492. godine prije nove ere do svoje smrti 1479.¹⁸³

Historiografija često ističe da je Tutmos II bio slab i boležljiv, zasjenjen sa moći Hatšepsut tokom cijele vladavine.¹⁸⁴ To je nešto što se ne može sa sigurnošću tvrditi, ali može biti pretpostavka. Njegova mumija pokazala je da je imao nepoznate kožne bolesti, koje su mogle izazvati njegovu smrt sa oko 30 godina.¹⁸⁵ Ipak, zabilježeno je da je dirigirao najmanje jednom kampanjom protiv Azijata. Jedan fragmentiran dokument navodi da je čak sa svojom vojskom ušao u Siriju i poveo još jednu kampanju u Nubiju. Ova je kampanja, međutim, zabilježena na drugom mjestu kao da su je postigli drugi u njegovo ime.¹⁸⁶ Surovu kampanju protiv pobunjenog Kuša¹⁸⁷ vjerovatno je zapravo vodila Ahmose.¹⁸⁸ Tutmos II je počeo dovoditi nubijske prinčeve na egipatski dvor da budu odgajani kao Egipćani. Doradio je svetište u Karnaku ali nije ostavio druge spomenike svoje vladavine, osim pogrebne kapele.

U očima elite Egipta, Hatšepsutina povezanost sa Tutmosom II garantovala je njemu legitimitet, a ne obratno.¹⁸⁹ Ne zna se tačno kada je brak između njih dvoje sklopljen. Ovaj brak nije bio samo partnerstvo dvoje ljudi, već je trebao održati čitavu zemlju. To što je Hatšepsut bila

¹⁷⁸ Na steli iz ranog vremena vladavine Tutmosa II prikazani su Tutmos II i Hatšepsut sa Ahmose. Roehrig, 2005a, 11.

¹⁷⁹ Macy Roth, 2005a, 11; Rawlinson nagoviještava da je kraljica imala velik utjecaj na svog supruga i da joj je bilo dozvoljeno da preuzme kraljevsku titulu i vodeće mjesto u vladi. (Rawlinson, 1981, 220).

¹⁸⁰ Grimal, 1996, 224.

¹⁸¹ Roehrig, 2005a, 3.

¹⁸² Ibidem.

¹⁸³ Bunson, 2002, 415; Novak, 1967, 138.

¹⁸⁴ Ibidem.

¹⁸⁵ Margetts, 1951, 559.; Jedan broj naučnika navodi da je Tutmos II vladao svega tri godine i umro sa 14., ali to se ne slaže sa hronologijom korištenom u ovom radu. Ukoliko je na vlast došao sa 9 ili 10 godina i umro nakon 13 godina vladavine, imao bi 23 godine u trenutku smrti, bliže 30 nego 14.

¹⁸⁶ Bunson, 2002, 415.

¹⁸⁷ Kraljevstvo u Nubiji.

¹⁸⁸ Cooney, 2014, 94.

¹⁸⁹ Ibidem, 85.

malo starija od Tutmosa davalo joj je prednost u zrelosti, a imala je i iskustvo od nekoliko godina kao *Božija supruga Amona*.¹⁹⁰

Kakva je bila privatna veza između njih dvoje nije poznato, obzirom da Egipćani nisu dozvoljavali da intimne stvari, poput okolnosti uspona faraona na vlast ili porodičnih intriga budu javno zabilježene.¹⁹¹ Ideologija kraljevstva bila je centralna tačka i bilo da su se Hatšepsut i Tutmos II voljeli ili mrzili imali su dužnosti koje su obavljali. U periodu Tutmosove smrti Hatšepsut je na spomenicima predstavljana u bolu zbog smrti muža – granitna statua Tutmosa II pronađena u Elefantini prikazuje njega u jubilaranom ogrtaču i nosi posvetne inskripcije od Hatšepsut *za njenog brata*.¹⁹²

Kćerka koju je Hatšepsut rodila nazvana je Neferure – *Ljepota Ra*. Neferurin tutor bio je Hatšepsutin najutjecajniiji činovnik, Senenmut.¹⁹³ Prije njega tutor joj je bio Ahmose Pennekhebe koji je služio nekoliko faraona prije Hatšepsut i bio je veoma cijenjen.¹⁹⁴ On je bio tutor Neferure dok je još bila dojenče.¹⁹⁵ Nakon što je Hatšepsut postala regent uloga tutora predata je Senimenu, koji može biti Senenmutov brat.¹⁹⁶ Senenmut je vjerovatno postavljen za Neferurinog tutora kada je imala manje od dvije godine.¹⁹⁷ Izgleda da je veza Neferure sa Senenmutom bila slična vezi oca i kćerke. Nakon smrti Tutmosa II novim faraonom proglašen je njegov veoma mali sin, Tutmos III. Tada je nastupilo novo vrijeme za Hatšepsut. Veoma mlada je ostala bez muža, osuđena da se više nikada ne uda, da nikada više ne rodi dijete. Uz to nije uspjela roditi nasljednika, već je nasljednik postao sin sekundarne supruge Tutmosa II. Kockice su se posložile tako da je Hatšepsut postala regent za malodobnog faraona, a kasnije je prokrčila sebi put do potpunog vladanja. Stvorili su se novi odnosi i historija se nanovo pisala, a pisac je bila Hatšepsut.

¹⁹⁰ Cooney, 2014, 88.

¹⁹¹ Ibidem, 86.

¹⁹² Dorman, 2005a, 88.

¹⁹³ Grimal, 1996, 226.

¹⁹⁴ O'Connor i Cline, 2006, 54.

¹⁹⁵ On na svom natpisu piše: *Božja supruga je ponovila naklonost meni, velika kraljevska žena, Maatkara. Njegovao sam njezino najstarije dijete, kraljevu kćer Neferuru, kad je bila dijete na grudima*. Radi se o vremenu kada je Hatšepsut već bila regent. (Urk. IV 34.15–17; Shirley, 2014, 177). Zbog pridjeva „najstarije“ dijete se raspravlja u historiografiji da li su Tutmos II i Hatšepsut imali još jednu kćerku, ali nikakvi drugi dokazi ne ukazuju na to.

¹⁹⁶ O'Connor i Cline, 2006, 78; Prije se smatralo da je Senimen zasigurno Senenmutov brat, ali Roehrig i Dorman su dokazivali da nije tako. (Shirley, 2014, 182).

¹⁹⁷ Tutor je u Egiptu bio muška verzija dadilje. Tutor je „hranio“ dijete svojim iskustvom i znanjem. Bilo da je to bilo iz emotivnih ili svjetovnih razloga Senenmut je očigledno cijenio svoju vezu sa Neferure, napravio je barem deset statua, svaka od njih bila je jako skupa, koje prikazuju njega kako se mazi sa malom princezom u naručju. Tu ona izgleda kao da ima dvije ili tri godine. Cooney, 2014, 100 i 101.

5.3. Hatšepsut i Tutmos III

5.3.1. Porodične veze Hatšepsut i Tutmosa

Starija historiografija bila je zbunjena odnosom Hatšepsut i Tutmosa II. Kako su često na epigrafskim spomenicima prikazivani zajedno, posebno u vremenu regenstva neki su mislili da su bili u braku. Grga Novak čak navodi da je Tutmos III bio Hatšepsutin mlađi brat i da ga je ona uzela za muža poslije smrti starijeg brata Tutmosa II.¹⁹⁸ Međutim, sve su to loše interpretacije spomenika i zapisa.

Kako je Hatšepsut bila supruga oca Tutmosa III bila je njegova maćeha. U isto vrijeme, kako je bila polusestra Tutmosa II bila je i tetka Tutmosa III. Ova komplikovana porodična veza nije bila ništa čudno za drevni Egipat. Faraoni su ženili svoje sestre, a taj običaj da se princeza uda samo za faraona ili ostane neudata uspostavljen je u Sedamnaestoj dinastiji i opstao je i kroz Osamnaestu dinastiju.¹⁹⁹ U Staroj i Srednjoj državi princeze su se mogle udavati i za nekog ko nije faraon, dok su se u Novoj državi princeze mogle udati za nekog ko nije faraon samo u vrijeme Ramzesa II.²⁰⁰

To sa druge strane ne znači da su faraoni morali ženiti samo princeze, naprotiv. U Novoj državi su kraljevi uglavnom rađani od strane sekundarnih supruga koje nisu bile kraljevskog porijekla. Također, u Novoj državi, faraoni su sve češće ženili i strane princeze da bi napravili alijanse.²⁰¹ Kako je faraon imao svoj harem oženiti sve te žene nije bio nikakv problem. Incest se pravdao mitologijom i božanskim ljubavnim parovima koji su braća i sestre.²⁰² Uzevši svoju sestru za *Glavnu suprugu* faraon je osiguravao „čistu“ liniju nasljednika sa tom suprugom. U kraljevskim krugovima, dakle, incest je bio normalna i prihvaćena stvar. Iz današnje perspektive još strašnije od toga što su faraoni ženili svoje sestre jeste to što su neki od njih čak ženili svoje kćerke.²⁰³

¹⁹⁸ Novak, 1967, 136.

¹⁹⁹ Bryan, 2003, 217.

²⁰⁰ Ibidem, 218.

²⁰¹ Panyella, 2010, 46.

²⁰² Cooney, 2014, 34.

²⁰³ Robins, 1993, 29.

5.3.1.1. Neferure – veza između Hatšepsut i Tutmosa III?

Zbog navedenih razloga zvuči kao sasvim moguće i logično rješenje da je Tutmos III oženio svoju polusestru, Neferure. Iako nema čvrstih dokaza, sugerira se da se Neferure udala za svog polubrata i da mu je rodila sina Amenemhata.²⁰⁴ To bi imalo smisla jer: a) Neferure se kao princeza Osamnaeste dinastije nije mogla udati ni za koga, osim za svog brata, druga opcija joj je bila samo da ostane neudata i b) Hatšepsut je mogla tako ojačati svoje veze za Tutmosom III i na višoj se razini povezati sa ovim faraonom.

Hatšepsutino jedino dijete, barem preživjelo, bila je Neferure. Od ranih godina bila je odgajana da igra važnu ulogu u porodici.²⁰⁵ Nakon dolaska majke na egipatsko prijestolje Neferure je imala neobično istaknutu ulogu na dvoru. Kako je Hatšepsut preuzela ulogu faraona tako je i Neferure preuzela bitnu ulogu u javnom životu.²⁰⁶ Na dvije inskripcije imena Sitiah, jedne od supruga Tutmosa III izgleda da je ime Sitiah napisano preko imena Neferure koje je prije toga izbrisano. Prvi natpis dao bi Neferure titulu faraonove *Glavne supruge*, a drugi koji se datira u vrijeme Tutmosove samostalne vladavine naslov *supruge boga Amona*.²⁰⁷ To bi impliciralo da je Tutmos oženio Neferure, ali su njeni spomenici doživjeli istu sudbinu kao Hatšepsutini – bili su uništeni.²⁰⁸

Moguće je i da su Neferure i Tutmos III bili premladi za brak u periodu kada bi taj brak učvrstio Hatšepsutinu poziciju.²⁰⁹ Da je Tutmos u vrijeme stupanja na prijestolje bio stariji vjerovatno bi odmah oženio Neferure, pa bi Hatšepsut bila u poziciji u kakvoj je bila njena majka Ahmose kada je Tutmos II preuzeo prijestolje.²¹⁰ Kako to nije bio slučaj Hatšepsut se morala zadovoljiti vezom faraonove maćehe i tetke, jer nije imala vezu moćniju od te. Ako je Tutmos oženio Neferure to se desilo u malo kasnijem periodu vladavine, kada je bio sposoban da bude otac, u vremenu kada je postao sposoban da učestvuje u vojnim kampanjama.²¹¹

²⁰⁴ Dodson i Hilton, 126-133.

²⁰⁵ Szafranski, 2014, 133.

²⁰⁶ Tydesley, 2006, 98.

²⁰⁷ Dodson, 2004, 5.

²⁰⁸ Ibidem.

²⁰⁹ Macy Roth, 2005a, 12.

²¹⁰ Cooney, 2014, 116.

²¹¹ Ibidem, 223.

Smatra se da Neferure nije nadživjela majčinu vladavinu, već je umrla ranije, kao mlada osoba.²¹² Njenu grobnicu pronašao je Howard Carter, smještenu na vrhu strme litice i bila je prazna.²¹³ Primjećeno je da je grobnica korištena budući da su se mogli definirati tragovi oker i žute boje. Arheolozi koji su pregledavali grobnicu bili su sigurni da Neferure nije nadživjela svoju majku Hatšepsut.²¹⁴ To se, ipak, ne može sa potpunom sigurnošću tvrditi.

Ako je Neferure bila udata za Tutmosa III ona bi bila jaka veza između Tutmosa i Hatšepsut. Ukoliko je rodila djecu Tutmosu III ona nisu identifikovana, iako se sugeriralo da je princ Amenemhat njen sin posrednim okolnostima.²¹⁵ Neferure je bila i *Božija supruga*, te postoje mišljenja da ju je majka spremala da bude njena nasljednica na tronu i da su zato njeno ime i prikazi kasnije izbrisani sa spomenika. Smatra se da je Neferure pomagala Hatšepsutinu vladavinu.²¹⁶ Postoje prikazi Neferure kao malog djeteta sa urejem na čelu i lažnom bradom, što je prikazuje sa kraljevskim atributima, pa se to tumačilo kao da ju je Hatšepsut spremala da preuzme tron.²¹⁷ Ne bi bilo teško zamisliti da je Tutmos III možda brinuo, čekajući red za samostalnu vladavinu, da bi *Božija supruga Amona* Neferure mogla biti problem.²¹⁸

Neki dekorisani blokovi iz hrama u Karnaku pokazuju da je Neferure identificirana sa *Božijom suprugom Amona*.²¹⁹ Na njima je naslikana kao odrasla žena, iako je tada mogla biti samo mala djevojčica, kako stoji iza majke koja je obučena kao kraljica. Čini se da je Neferure titulu *Božije supruge* dobila u prvih pet godina majčinog regentstva. Učiniti Neferure *Amonovom suprugom* bila je politička odluka kojom je Hatšepsut vezala Neferure sa Tutmosom III. Možda je to što je trebala predati ulogu *Božije supruge* nekom drugom, odnosno svojoj kćerki, navelo Hatšepsut da poželi veću moć od regentske.²²⁰ Prikazi Neferure na reljefima hrama njene majke ili stelama prikazuju je kao jednu od najznačajnijih kraljevskih žena. Tu se prikazuje u najvećoj mjeri kao svećenica Amona – njegova *Božija supruga*.

²¹² Dunn, 2001, 12.

²¹³ Dodson i Hilton, 2004, 130-141.

²¹⁴ Ibidem.

²¹⁵ Bryan, 2003, 229.

²¹⁶ Bunson, 2002, 271.

²¹⁷ Narev, 21.

²¹⁸ Alm, 2019, 5.

²¹⁹ Cooney, 2014, 15.

²²⁰ Ibidem, 140.

Obzirom da je Neferurina historija fragmentarna, zbog uništenja spomenika, nemoguće je znati tačne detalje njenog života. Ipak, generacije egiptologa radile su na mogućoj rekonstrukciji Neferurine priče i prema Kari Cooney ta priča bi mogla ići ovako: udala se za Tutmosa III, bila je najviše rangirana supruga, njen život bio je ogledalo majčinog; bila je ključni igrač za oba monarha – omogućila je majci da ima viskorođenu *Kraljevu kćerku* koja je mogla igrati žensku ulogu u ritualima hramova i dala je bratu priliku da napravi nasljednika čiste kraljevske krivi.²²¹ Neferurini naslovi bili su *Kraljeva kćerka*, *Božija supruga Amona*, a pored toga, više puta na natpisima je nazvana *Gospodaricom dvije zemlje* i *Damom Gornjeg i Donjeg Egipta*.²²² Moguće je da je Hatšepsut htjela da njena jedina kćerka, jedini izravni potomak, bude neka vrsta suvladara Tutmosu III.

5.3.2. Regentstvo

Tačan hronološki odnos između Hatšepsut i njenih muških rođaka, trojice Tutmosa bio je predmet sporenja među egiptolozima.²²³ No, kakav je odnos nasljeđivanja bio prilično je jasno iz biografske inskripcije jednog od visokih dužnosnika tog vremena, Inenija. On tu piše: *(Kralj) je otišao na nebo i ujedinio se s bogovima. Njegov sin se uzdigao na njegovo mjesto kralja Dviju zemalja, preuzevši vlast nad prijestoljem onoga koji ga je rodio. Njegova sestra, Božija supruga, Hatšepsut, vodila je zemaljske poslove: Dvije Zemlje²²⁴ postupale su prema prema njenim planovima.*²²⁵ Ime novog kralja, koji je Tutmos III, nije ni pomenuto, ali pomenuto je ime Hatšepsut, pa je jasno da je stvarna vlast bila u njenim rukama, od datuma smrti Tutmosa II, do datuma kada je Inenijeva biografija završena.²²⁶

Hatšepsut je za Tutmosa III prvo vladala kao regent, zatim je bila njegov suvladar. Njihove veze bile su zamršene. Ne zna se kakvi su njihovi međusobni odnosi bili, da li je Hatšepsut stvarno

²²¹ Cooney, 2014, 247.

²²² Bryan, 2003, 229.

²²³ Edgerton, 1933, 1.

²²⁴ Gornji i Donji Egipat.

²²⁵ Engleski prevod hijeroglifskog teksta: *(He) went forth to heaven in triumph, having mingled with the gods. His son stood in his place as king of the Two Lands, having become ruler upon the throne of the one who begat him. His sister, the Divine Consort, Hatshepsut, settled the affairs of the Two Lands by reason of her plans (Breasted, 1906);* Inskripcija pisana hijeroglifima u: Urk. IV, 59,13-60,11, preuzeto iz Taterka, 2015, 23.

²²⁶ Edgerton, 1933, 2.

bila zla maćeha,²²⁷ ili je štitila Tutmosovo kraljevstvo dok ga one ne preuzme. Mogu se iznositi dokazi koji su tek sitni djelići slagalice koji će jednog dana, možda uskoro, potpuno sklopiti sliku međusobnih odnosa Hatšepsut i Tutmosa III i potpuno rasvijetliti kako je to suvladarstvo izgledalo.

Tutmos III mogao je imati oko tri godine kada je došao na vlast.²²⁸ Kako je njegova majka Isis bila niskog porijekla i vjerovatno neobrazovana nije mogla upravljati državom u njegovo ime, pa je mladom faraonu trebalo izabrati novog regenta. Ne zna se kako je tačno izabrana Hatšepsut. Moguće je da su Hatšepsut i njena majka Ahmose shvatile da bi tradicionalna elita, a posebno oni koji su podržavali liniju Ahmosoida, mogli biti protiv potpore prava na prijestolje dječaka koji potiče od majke osrednjeg roda i da su zato provele plan da osiguraju liniju Tutmosoida.²²⁹

Neki naučnici Hatšepsutino regentstvo vide kao rezultat borbe dvije frakcije u egipatskoj birokratiji – jedne koja je podržavala Tutmosa III i druge koja je podržavala Hatšepsut.²³⁰ Čini se da je većina bitnih figura u Egiptu podržala izbor Hatšepsut kao regenta. Iako nije više bila supruga faraona Hatšepsut je još uvijek bila *Božija supruga Amona* i to je bio pravi izvor njene moći.²³¹ U gore spomenutoj biografiji Inenija vidi se koliko je moćna Hatšepsut bila, kada mladi faraon imenom nije ni pomenut. Može se reći da je bila pravi izbor – da nije bilo moćne osobe poput Hatšepsut koja će vladati u ime Tutmosa III moglo se desiti da kruna padne u ruke čovjeka sa iskustvom iz druge porodice i lako se mogla stvoriti nova vladajuća dinastija.²³²

U toku prve godine regenstva Hatšepsut je postala najvažniji donositelj odluka u Egiptu.²³³ Ona je vladala kao regent za Tutmosa III najmanje dvije godine, a najvjerovatnije sedam, nakon čega se okrunila za faraona.²³⁴ Dok je bila regent Hatšepsut se na prikazima na hramovima i spomenicima predstavljala kao kraljica sa ženskim karakteristikama i tradicionalnim insignijama kraljice.²³⁵ Kasnije se počela predstavljati kroz dvostruki spolni prikaz, da bi se na kraju prikazivala kao potpuni muškarac.

²²⁷ Dorman, <http://fathom.lib.uchicago.edu/1/777777190131/> pristupljeno 12. 05. 2021, 16:17

²²⁸ Dunn, 2001, 11.

²²⁹ Derstine, 2017, 44.

²³⁰ Stiebing Jr., 2016, 177.

²³¹ Cooney, 2014, 115.

²³² Ibidem, 114.

²³³ Shoeib, 2020, 12.

²³⁴ Sabbahy, 2013, 5707.

²³⁵ Hilliard i Wurtzel, 2009, 26.

Na prvi pogled, Hatšepsut je samo slijedila tradiciju kad je vladala kao regent za svog posinka i nećaka – nije bila prva žena regent u historiji Egipta. Kada je Hatšepsut preuzela ovu funkciju ustanova žene regenta bila je stara barem 1000 godina, a vjerovatno i mnogo duže od toga.²³⁶ U samoj Osamnaestoj dinastiji postojao je obrazac ponašanja po kojem bi kraljice postajale regenti maloljetnih kraljeva.²³⁷ Međutim, Hatšepsutina vladavina od samog početka imala je drugačiji ton od vladavina drugih regentica. Prije svega, u najvećem broju slučajeva, regent za faraona bila bi majka. Ona nije bila majka Tutmosa III. Njena pozicija *Božije supruge* davala joj je autoritet, posebno u Tebi, no i Hatšepsut i njeni savjetnici morali su biti svjesni da je ona samo tetka i maćeha faraona i da zato treba odgovarajuće pokriće ideologije za svoje vladanje, kao i zadovoljavajuće teološko opravdanje.²³⁸

Hatšepsut se okružila moćnim savjetnicima čim je došla na vlast. Najutjecajniji od njih Senenmut je, čim je Hatšepsut postala regent, predao ulogu tutora Neferure Senimenu da bi postao kraljičin savjetnik.²³⁹ Hatšepsut je za vrijeme regenstva nagrađivala one službenike koje je naslijedila od prethodnika kako bi njeno namjesništvo teklo mirno – to su bili ljudi koji su joj trebali zbog visokog stepena moći.²⁴⁰ Međutim, u isto vrijeme je počela i promovirati nove, sebi odane ljude.²⁴¹

Uprkos svojim godinama Tutmos III nije bio samo politička figura. Na mnoge načine Hatšepsutino regenstvo dalo je Tutmosu mjesta da diše, odraste i izbrusi svoje vlastite vještine.²⁴² Moguće da je Hatšepsut najbolji uzor za regenstvo bila njena majka, koju je prestigla, jer je Hatšepsut ne samo izgradila karijeru kao regent vezan za muškarca već je imala i ulogu najviše egipatske svećenice, koju njena majka nikada nije obnašala.²⁴³

²³⁶ Cooney, 2014, 116.

²³⁷ Laporta, 2013, 2.

²³⁸ Wilkinson, 2010, 198.

²³⁹ O'Connor i Cline, 2006, 78.

²⁴⁰ Shirley, 2014, 175.

²⁴¹ Ibidem; Neki egiptolozi smatraju da je Hatšepsut bila premlada za krucijalne poslove vođenja države u ovo doba. Međutim, ne slažu se svi oko toga koliko je imala godina kada je preuzela vlast kao regent. Cooney, koja je uvaženi egiptolog, smatra da je Hatšepsut imala svega 16 godina. Ipak, ako se kao tačna uzme hronologija koja se prati u ovom radu, da je Tutmos II vladao 13 godina Hatšepsut bi u vrijeme njegove smrti bila ranim do srednjim dvadesetim godinama. Također, u antičkom svijetu adolescencija je bila vrijeme u kojem su se žene uveliko udavale i rađale djecu, tako da pojam zrelosti u današnjem svijetu i antici svakako nije isti.

²⁴² Cooney, 2014, 120.

²⁴³ Ibidem, 123.

Da bi izgradila temelje vladanja za novog faraona Hatšepsut je počela kampanje obnavljanja hramova po Egiptu i Nubiji, te je počela i izgradnju novih spomenika.²⁴⁴ Na ovim spomenicima prominentna uloga daje se Tutmosu III. Obzirom da je nominalno Tutmos III u ovo vrijeme bio faraon, a ona samo regent, taj obrazac ne čudi. U kasnijem vremenu prikazi na njenim hramovima će biti nešto drugačiji.

Hatšepsut je već u drugoj godini regenstva napravila prve korake ka većoj političkoj moći. Reljefi iz Semna hrama u Nubiji pokazuju nju u društvu bogova, a opis njenih akcija je – *kao nasljednik, vladar, ritualni službenik* – sve je ovo napisano u muškom rodu. Tu je prikazan i Tutmos III, a Hatšepsut je u dugoj haljini i prate je naslovi *Božije supruge Amona i Kraljeve supruge*.²⁴⁵ Tutmos je predstavljen kao odrastao muškarac. Tekst govori o tome kako su Hatšepsut i Tutmos III obnovili hram iz ruševina.

U isto vrijeme je Hatšepsut naredila podizanje dva velika obeliska za hram u Karnaku, što je bila operacija koja je zahtjevala bezbrojne ljude i mnogo vremena. Da dokumentira početak ovog dugoročnog projekta, Senenmut je dao isklesati monumentalni tekst na otoku Sehel u Asuanu, u blizini mjesta gdje je vadio kamen. Ova inskripcija²⁴⁶ je prelazni momenat za Hatšepsut koja se ponašala kao regent sa svim moćima monarha, ali nepriznata za nešto više.²⁴⁷ U ovom periodu Hatšepsutine tvrdnje o rastućem i neformalno datom kraljevstvu pravljene su samo u tekstualnoj formi, ne slikovno, tako da je tim natpisima pristup imala samo intelektualna elita – većinsko stanovništvo nije znalo čitati i pisati i razumijevalo je samo slikovne prikaze.²⁴⁸

Jedna od prvih uočljivih promjena na njenim spomenicima, samo nekoliko godina prije nego je postala faraon bila je odluka da odbaci titulu *Božije supruge Amona* i uzme titulu *Kraljeve najstarije kćerke*.²⁴⁹ Titula *Božije supruge* prešla je na Neferure. Neki egiptolozi ovo vide kao znak odmicanja od uloge kraljice i pripremanja za ulogu nasljednika faraona.

²⁴⁴ Cooney, 2014, 124.

²⁴⁵ Dorman, 2005a, 88.

²⁴⁶ U ovom tekstu Senenmut za svoju kraljicu kaže; *the princess, the one great of praise and charm, great of love, the one to whom Re has given the kingship in truth, among the Ennead, King's Daughter, King's Sister, God's Wife, Great King's Wife [...] Hatshepsut, may she live, beloved of Satet, lady of Elephantine, beloved of Khnum, lord of the First Cataract region*. Cijela inskripcija sa prevodom objavljena je u: Habachi, 1957, 88-104.

²⁴⁷ Cooney, 2014, 144.

²⁴⁸ Ibidem, 145.

²⁴⁹ Ibidem, 146.

Još jedan blok iz Karnaka, vjerovatno napravljen malo nakon Senenmutovih inskripcija iz Sehela, pokazuje naredni prijestup naprijed. Prikazuje Hatšepsut kako nosi odjeću kraljice ali sa kraljevom krunom na glavi.²⁵⁰ Tu se vidi da je Hatšepsut prvi put odlučila da promjene označi i u slici, ne samo u tekstu. U tekstu je otišla korak dalje nazivajući sebe *Kraljem Gornjeg i Donjeg Egipta* i uvela je novo ime za sebe – Maatkare.²⁵¹ To je njen izabrani praenomen, odnosno ime za prijestolje.²⁵² Zanimljivo je što je ime za prijestolje usvojila prije krunidbe. To ime koristila je kao drugo ime rezervisano za kraljeve. Ovaj praenomen bio je korišten u sponi sa naslovom Božije Supruge dok je Hatšepsut predstavljena u kraljičinim regalijama i ženskom kostimu.²⁵³

Scena iz Sehela napravljena je negdje oko pete godine vladavine Tutmosa III i vjerovatno je završena malo prije Hatšepsutine krunidbe. Gay Robins, koji je istraživao Hatšepsutina kraljevska imena i korištenje istih u svrhu propagande, sugerira da bi se ime Maatkare moglo povezati sa imenom Hatšepsutinog oca, koji je također imao ime božice Maat u svom imenu.²⁵⁴

U uspinjanju Hatšepsut ka faraonskom tronu asistiralo joj je Amonovo svećenstvo, što se saznaje iz kasnije napisanog teksta.²⁵⁵ Sada je ova regentica bila vlasnik ne samo jedne kartuše²⁵⁶ sa imenom Hatšepsut, kao sve druge kraljevske žene, nego je imala dvije kartuše, sa dva imena, u maniru muških kraljeva.²⁵⁷ Kasnije, kada je postala faraon, ona je uz ova dva imena (Hatšepsut i Maatkare) uzela još tri imena. Ovako je Hatšepsut dokazivala da obavlja poslove faraona bez zvanične krunidbe, što je razlog zbog kojeg su neki egiptolozi pomislili da se okrunila već u drugoj godini regenstva.

²⁵⁰ Ovaj bitan blok sada se nalazi u Luxor muzeju. Cooney, 2014, 359.

²⁵¹ To njeno prijestolno, odnosno krunidbeno ime, može značiti *Ka od Ra je Maat*, odnosno *Duša Ra je Red* ili *Duša Ra je Istina*. (Gylors, 2015, 53; Bickerstaffe, 2008, 3; Diamond, 2020, 178; Gay, 1999, 103; Cooney 2014, 146). Dorman daje tumačenje prevoda po kojem *Maat je Ka od Ra* znači *Prigodna manifestacija sunčeve životne snage*. (Dorman, 2005a, 88).

²⁵² Bryan, 2003, 284.

²⁵³ Dorman, 2005a, 88.

²⁵⁴ Diamond, 2020, 178. Prijestolno ime Tutmosa I bilo je Merymaat – *Voljen od Maat*. Maat je ime božice kobre, a ta riječ označava i kosmički red (čiji čuvar je faraon) na kojem sve počiva i koji, prema egipatskom vjerovanju, ne smije biti narušen. (Narev, 15).

²⁵⁵ Tekst je oštećen, no potiče iz Crvene Kapele u Karnaku koju je izgradila Hatšepsut pa bi se morao odnositi na nju. Tu piše da je profitirala od drugog proročanstva Amona u drugoj godini vladavine kralja koji nije imenovan. Cooney, 2014, 147.

²⁵⁶ Zatvaranje imena u oval egiptolozi nazivaju kartušom. Cooney, 2014, 152.

²⁵⁷ Cooney, 2014, 152.

5.3.3. Suvladarstvo

Hatšepsut je nakon svih priprema postala i nominalno suvladar sa Tutmosom III u sedmoj godini vladavine. Ovaj čin otkriva razinu moći i da je već postigla priznanje u vladajućim krugovima i među svećenstvom.²⁵⁸ Prije kraja sedme godine vladavine Tutmosa III Hatšepsut je uzela krune faraona i to je zabilježeno na zidovima njene Crvene kapele u Karnaku i njenog pogrebnog hrama u Deir el-Bahri.²⁵⁹ Suvladarstvo je potrajalo oko petnaest godina, što može ukazivati na dobre odnose između Hatšepsut i Tutmosa: i kada je Tutmos postao dovoljno star da može ukloniti Hatšepsut on to nije učinio.²⁶⁰ Za vrijeme suvladarstva Tutmos III je izoštavao svoje razne sposobnosti – u početku se obrazovao, a kasnije, kada je odrastao, do izražaja je dolazilo njegovo usavršavanje vojnih sposobnosti.²⁶¹ Tutmosu III je na spomenicima uvijek ukazivana čast kao suvladaru, ali nije bilo pitanja ko je stvarni kralj Egipta.²⁶² Edgerton piše da Hatšepsut nije uklonila Tutmosa III dok je bio dijete, ali da ga je držala u podređenom položaju, a da je sama ostala glavni vladar sve do svoje smrti.²⁶³

Ipak, iako je starija historiografija gledala na odnos suvladara kao odnos nadređenog i podređenog, Hatšepsut nikad nije otišla predaleko, nikada nije pokušala uspostaviti samostalnu vladavinu, odnosno tvrditi da Tutmos III nije faraon.²⁶⁴ Dopustila je Tutmosu III da se vojno obučava i na kraju vodi i vojne napade.²⁶⁵ Po tome je jasno koliko povjerenje mu je ukazala – dala mu je u ruke oružje što ukazuje da Hatšepsut nije strahovala za svoju sigurnost i da je vjerovala Tutmosu III. Hatšepsut je znala da je u najboljem interesu Egipta i dinastije da njen suvladar bude obučen kao sposoban general.²⁶⁶

Prema inskripcijama i spomenicima nastalim tokom suvladarstva, Tutmos III bio je predstavljen kao višeznačna i moćna figura; zato bi se moglo zaključiti da se on zapravo ponašao i funkcionirao na takav način ili, u najmanju ruku, da mu je Hatšepsut namijenjenila da ga se gleda

²⁵⁸ Dunn, 2001, 12.

²⁵⁹ Laboury, 2014, 72.

²⁶⁰ Narev, 18.,

²⁶¹ Stiebing Jr., 2016, 179.

²⁶² Alm, 2019, 6.

²⁶³ Edgerton, 1933, 30.

²⁶⁴ Narev, 20.

²⁶⁵ Ibidem.

²⁶⁶ Cooney, 2014, 224.

u ovom svjetlu.²⁶⁷ Čak štaviše, Hatšepsut je koristila legitimitet Tutmosove vladavine da bi legitimizovala svoju vlast. No, koliko je Hatšepsut trebala Tutmosa III toliko je i on trebao nju. Njene moguće veze sa krvnim linijama Tutmosida i Ahmosida mogle su biti korisne u davanju legitimiteta Tutmosu III, čime su se mogli izbjeći dinastički sukobi.²⁶⁸ Malo je naznaka da je dolazilo do bilo kakvih pravih neprijateljstava među suvladarima, no može se pretpostaviti da je bilo distance.²⁶⁹

Naučnici su najčešće povezivali *damnatio memoriae*, koji je nad Hatšepsutinim likom vjerovatno izvršio Tutmos III nakon njene smrti, sa tim da je odnos među suvladarima bio loš. No, u tome je jedna stvar jako bitna: brisanje Hatšepsutinog imena i lika sa spomenika desilo se tek dvadeset godina nakon njene smrti – previše je vremena prošlo da bi se mislilo da je Tutmos III samo želio da se osveti Hatšepsut i da je to uradio zbog lične mržnje.²⁷⁰ Imao je druge razloge, koji su vjerovatno uključivali pitanja kraljevstva, a oni će biti detaljno pojašnjeni u posebnom poglavlju.

Kada je došla na tron kao faraon Hatšepsut se susrela sa problemom kako da datira godine svog vladanja. Egipćani nisu računali godine od početka svijeta ili početka civilizacije, već je njihovo vrijeme bilo definirano periodima vladavine faraona koje su sankcionisala božanstva.²⁷¹ Hatšepsut, dakle, nije mogla imati vlastitu hronologiju pa je taj problem riješila tako što je svoju vladavinu datirala regnalnim godinama Tutmosa III – računala je godine vladanja od stupanja Tutmosa III na prijestolje, odnosno od početka regenstva.²⁷² Tako je sedma godina vladavine Tutmosa III postala i sedma godina njene vladavine.

Kako je Tutmos III postajao muškarac Hatšepsut je imala novi problem – bilo je teško zamisliti da nastavi stajati pored njega u seniorskoj poziciji. Kao žena mogla je nadvisti dječaka, ali ne i muškarca. Ako je htjela nastaviti svoju dominaciju u partnerstvu nešto se moralo promijeniti. Tako se počela prikazivati kao muškarac. Ta transformacija išla je postepeno – prvo je svojoj ženskoj figuri dodavala muška atributa - šira ramena, drugačiji oblik nogu...²⁷³ – da bi se

²⁶⁷ Davies, 2004, 66.

²⁶⁸ Narev, 1.

²⁶⁹ Cooney, 162.

²⁷⁰ Keller, 2005b, 97.

²⁷¹ Cooney, 2014, 180.

²⁷² Ibidem.

²⁷³ Ibidem, 224.

zatim potpuno počela predstavljati kao muškarac, koristeći kanonski prikaz faraona.²⁷⁴ Od tada su samo sveti tekstovi ukazivali da je žena – na ostalim natpisima nekada je predstavljana kao „ona“, nekada kao „on“. Svi njeni naslovi, osim *Kralj Gornjeg i Donjeg Egipta* bili su u nekim slučajevima i u ženskom rodu, ali na vizualnim prikazima uvijek je bila prikazivana kao muškarac.²⁷⁵ Njeno ime Hatšepsut, sa značenjem *Najistaknutija od svih plemenitih žena*, bilo je veći problem, jer ga nije bilo lako transformirati u muško ime. Zato je dodala frazu *Ujedinjena sa Amonom* uz njeno rodno ime – *Khenemetenamen Hatšepsut*.²⁷⁶

Tradicionalno razumijevanje starijih historioografa predstavilo je Hatšepsut pretjerano ambicioznom ženom, koja je oduzela autoritet posinku, ali historijske studije novijeg datuma samo se usput referiraju na odnos između suvladara.²⁷⁷ Ove novije historije se usredotočuju na načine na koje je Hatšepsut ozakonila svoju vlast kroz veze sa roditeljima, predstavljajući se kao nasljednica svoga oca faraona i božanski potomak svoje majke.²⁷⁸

Vrijeme suvladarstva je i vrijeme Hatšepsutinih najvećih građevinskih poduhvata. Hatšepsut je gradila i u vrijeme regenstva, ali glavni posao trebao je biti poduzet nakon krunidbe.²⁷⁹ Čini se da je u sedmoj godini vladavine Tutmosa III, odnosno u godini krunidbe, započela i izgradnja Hatšepsutinog posmrtnog hrama u Deir el-Bahri.²⁸⁰

Da bi legitimizirala svoju vlast Hatšepsut je na zidovima svog posmrtnog hrama u Deir el-Bahri dala isklesati tok svog rođenja od Amona.²⁸¹ Tu se prikazuje kako je Amon u formi Tutmosa I došao u postelju kod Ahmose, a potom se prikazuje trudna Ahmose i rođenje djevojčice koje pomažu božice.²⁸² Nakon što je predstavljena bogovima njen zemaljski otac Tutmos I predstavio ju je kao budućeg vladara. Zatim slijedi scena krunidbe.

²⁷⁴ Hilliard i Wurtzel, 2009, 26; Hatšepsut se prikazivala kao svi ostali faraoni. Dovoljan dokaz o tome je što se raspravlja da li kip sfinge u Memfisu pripada Hatšepsut ili Tutmosu III, jer su prikazivani manje-više isto. (Shata, 2004, 15).

²⁷⁵ Cooney, 2014, 230.

²⁷⁶ Ibidem, 231; G. Robins je sugerirao da je u ovom imenu, *Najistaknutija plemkinja koja je sjedinjena s Amonom*, Hatšepsut naglasila vlastitu tvrdnju da joj je bog Amon fizički otac. Po mišljenju Callendera „ujedinjena“ ima „dodatni prizvuk“ i odnosi se na simboličku seksualnu ulogu koju je igrala kao *Božija supruga Amona*. (Szafranski, 2014, 137).

²⁷⁷ Davies, 2004, 1.

²⁷⁸ Ibidem.

²⁷⁹ Iwaszczuk, 2017, 3.

²⁸⁰ Ibidem.

²⁸¹ Novak, 1967, 138.

²⁸² Grimal, 1996, 225.

Krunidba za Egipćane nije bio samo ceremonijalan čin – ti rituali su, po njihovom shvatanju, bukvalno pretvarali faraona u boga.²⁸³ Nakon krunidbe Hatšepsut je imala pet kraljevskih imena.²⁸⁴ Krunidba je očigledno bila značajna za Hatšepsut, pa je željela da svi rituali detaljno budu zabilježeni na kamenim reljefima u Karnaku i Deir el-Bahri, što je bio prvi put za bilo kojeg egipatskog faraona.²⁸⁵ Scena krunidbe na zidovima hrama u Deir el-Bahri objašnjava Amonov izbor budućeg vladara, uključujući potpune krunidbene rituale na dan Nove godine za vrijeme života Hatšepsutinog oca.²⁸⁶ Na drugim spomenicima, ipak tvrdi da je vladar Egipta i suvladar sa Tutmosom III postala tek nakon smrti muža.²⁸⁷

Izgleda da je tekst ceremonije krunisanja kopiran iz teksta Amenemhata III tj. njegove krunidbe za vrijeme Srednje države.²⁸⁸ Ovaj „krunidbeni natpis“ Hatšepsut je proglasio za legitimnog nasljednika.²⁸⁹ Isti natpis je zabilježen i na zidovima Crvene kapele u Karnaku.²⁹⁰ Iako je Tutmos III tada bio dijete on je prikazan simetrično Hatšepsut, kao njen partner – prikazan je kao njoj jednak, iako je ona bila glavna moć iza trona.²⁹¹ Prikazano je da je Amon dirigirao njenom krunidbom.²⁹² Čin krunidbe je čin božije volje, a krunu je na glavu Hatšepsut stavio njen otac, Tutmos I.²⁹³ I na drugim spomenicima Hatšepsut je svoje stupanje na prijestolje pravdala božanskim predodređenjem. Mogući bitan faktor za Hatšepsutinu krunidbu mogla je biti smrt majke Tutmosa III, Isis, čija je pozicija *Kraljeve majke* možda davala pokriće Hatšepsutinom regenstvu.²⁹⁴

²⁸³ Macy Roth, 2005a, 12.

²⁸⁴ Ime prve kartuše: *Maatkare*, njeno Horus ime bilo je *Wesertkau* (moć od *kas*), Nebty ime: *Wadjrenput* (procvat godina), ime Zlatnog Horusa: *Nedjeretkau* (manifestacija božanskog) i rodno ime Hatšepsut. Gay, 1999, 103-112.

²⁸⁵ Cooney, 2014, 162.

²⁸⁶ Gastos Singer, 2005, 79.

²⁸⁷ Ibidem.21

²⁸⁸ Urk, IV, 315-354, preuzeto iz Gastos Singer, 2005, 79.

²⁸⁹ Galán, 2014, VIII; Breasted donosi prevod teksta navodnog govora Tutmosa I tokom krunidbe Hatšepsut, a koji je zabilježen u hramu: *This is my daughter, Khnemet-Amon, Hatshepsut, who liveth, I have appointed [her] - -;she is my successor upon my throne, she it assuredly is who shall sit upon my wonderful seat. She shall command the people in every place of the palace; she it is who shall lead you; ye shall proclaim her word, ye shall be united at her command. He who shall do her homage shall live, he who shall speak evil in blasphemy of her majesty shall die. Whosoever proclaims with unanimity the name of her majesty (fem.),shall enter immediately into the royal chamber, just as it was done bythe name of this Horus (viz., by my name).* Breasted, 1906, 221-242.

²⁹⁰ Dziobek, 2014, 24.

²⁹¹ Derstine, 2017, 57.

²⁹² Alm, 2019, 5.

²⁹³ Gillen, 2005, 2.

²⁹⁴ Macy Roth, 2005a, 12.

Može se zamisliti da je Hatšepsutina krunidba bila zamršena ceremonija, unutar dvorišta svetišta u Karnaku – to je niz složenih rituala koji su trajali danima, uključujući desetke različitih kruna, odjevnih predmeta i žezla, te je predstavljala političko-vjersku investiciju.²⁹⁵ Jednom kada je Hatšepsut okrunjena više nije bilo nazad – nije bilo stvari poput abdikacije u Egiptu, faraon umire kao faraon.²⁹⁶ Hatšepsut je tvrdila da može pristupiti mislima bogova i da zbog toga zna šta da radi – bogovi, a posebno Amon, je usmjeravaju.²⁹⁷

Stvarajući fiktivno suvladarstvo sa ocem, Hatšepsut je svoje pravo da vlada tvrdila likom Tutmosa I.²⁹⁸ Također je na isti način koristila i lik Tutmosa III kao faraona. Ova dva političko-mitološka teksta, o rođenju i krunidbi, pokazivali su kako je Hatšepsutina vladavina božija volja. Hatšepsut se na početku vladavine na spomenicima pokušala distancirati od Tutmosa II i Tutmosa III i stvoriti direktnu vezu sa Tutmosom I, obzirom da se predstavljala kao direktan nasljednik, pa je stoga izbrisala Tutmosa III sa zvaničnih reljefa svog hrama, ali ga je uskoro vratila, shvativši da to nije dobar put za njeno zadržavanje trona.²⁹⁹ Gabolde je na nekim od blokova iz Karnaka pronašao da je izbrisano ime Tutmosa III i zamijenjeno imenima Hatšepsut ili Tutmosa II.³⁰⁰

Laboury smatra da je Hatšepsut bilo sugerisano, od strane njenih savjetnika, da vrati prikaze Tutmosa III radi ravnoteže u vlasti, jer je elita željela i Tutmosa III.³⁰¹ On sugerise i da je elita mogla spriječiti Hatšepsut da ode predaleko da bi potvrdila svoju ličnost kao faraona na štetu Tutmosa III.³⁰² U Sunčevom kompleksu svog hrama u Deir el-Bahri Hatšepsut je zamijenila i ime Tutmosa II sa svojim, negirajući na neki način njegovu vladavinu i sugerirajući da je faraonska vlast prešla na nju direktno sa njenog oca, Tutmosa I.³⁰³

Ukoliko je Hatšepsut i imala želju da zanemari Tutmosa III i samostalno vlada ona se nije ispunila, niti je Hatšepsut prešla granice u želji da je ostvari – Tutmos III preživio je vrijeme kada je bio tek nemoćno dijete u kojem ga je Hatšepsut mogla lako ukloniti, a Hatšepsut je preživjela vrijeme kada je Tutmos III bio jak muškarac koji je mogao ukloniti nju. Sve ovo ukazuje da je

²⁹⁵ Cooney, 2014, 150.

²⁹⁶ Ibidem, 156.

²⁹⁷ Gabolde, 2014, 41.

²⁹⁸ Davies, 2004, 66.

²⁹⁹ Cooney, 175.

³⁰⁰ Laboury, 2014, 51.

³⁰¹ Ibidem, 88.

³⁰² Laboury, 2014, 89.

³⁰³ Vallabelle, 2014,

Hatšepsut možda iskušavala teren na početku svoje vladavine ili je jednostavno htjela da ojača svoj položaj putem ikonografije u kojoj će ona biti dominantna. Ipak, kako je Tutmos III prisutan na velikom broju njenih prikaza može se zaključiti da je suvladarstvo prihvaćeno kao takvo od strane oba suvladara i da je, sudeći prema prosperitetu koji je Egipat tada imao, dobro funkcionisalo. Hatšepsut je na svim svojim važnim spomenicima Tutmosa III prikazala kao snažnog faraona, sebi jednakog.³⁰⁴

Dokazi su savremene historičare naveli na pretpostavku o saradnji dva faraona. Takvi historičari su, na primjer, Tyldesley, Callendar i Ray. Vjerojatno su faraoni dijelili obaveze ureda, Tutmos III je vodio vojsku u vojne pohode, dok je Hatšepsut angažirana u vanjskim poslovima, kao što je bila bitna trgovačka ekspedicija u Punt. Zajedno su upravljali administracijom, građevinskim radovima i vjerskim obredima, sposobno i kooperativno vodeći poslove države u tandemu.³⁰⁵ Ukoliko je Tutmos III bio oženjen Neferure to dodatno upućuje na dobre odnose među suvladarima. Da nije bilo tako, Tutmos III vjerovatno ne bi dopustio da Hatšepsut bude pokopana sa svim počastima.³⁰⁶ Za vrijeme suvladarstva poslana je barem jedna vojna ekspedicija u Nubiju i vođena je trgovačka ekspedicija u mističnu zemlju Punt koja je, uz hram iz Deir el-Bahre, kruna Hatšepsutine vladavine.

Kada je Tutmos III bio spreman da postane pravi partner Hatšepsut ona je odlučila da proslavi najstariji egipatski festival – *Sed* festival. Ovaj festival proslavljao se kad je faraon vladao trideset godina.³⁰⁷ Hatšepsut je bila daleko od trideset godina vladavine, u tom trenutku vladala je samo šesnaest godina, pa joj je trebalo pokriće za proslavu ovog festivala.³⁰⁸ Ona je odlučila kombinovati godine vladanja svog oca i supruga sa godinama vladanja nje i Tutmosa III.³⁰⁹ Tako je proslava *Sed* festivala bila na trideset godina od stupanja na prijestolje njenog oca, Tutmosa I. Tom kombinacijom dobila je idealni broj – trideset i mogla je proslaviti ovaj jubilej.³¹⁰ Svećenici su se sigurno morali ozbiljno baviti numerologijom da opravdaju *Sed*,³¹¹ ali Hatšepsut je bila bliska sa svećenstvom, posebno svećenstvom Amona, stoga ove kalkulacije ne čude.

³⁰⁴ Narev, i.

³⁰⁵ Ibidem.

³⁰⁶ Ibidem, 2.

³⁰⁷ Cooney, 2014, 233.

³⁰⁸ Derstine, 2017, 48.

³⁰⁹ Ibidem.

³¹⁰ Druga mogućnost je da nije slavila trideset godina vladavine, nego trideset godina života. Cooney, 2014, 233.

³¹¹ Tyldesley, 1996, 110.

Kako je ovo bila proslava koja je obilježavala trideset godina od stupanja na prijestolje Tutmosa I, odnosno trideset godina od osnivanja dinastije organizovana je najveća proslava koju je Egipat vidio u posljednjih nekoliko generacija.³¹² Hatšepsutini čudesni obelisci koje je podigla u Karnaku bili su posvećeni proslavi Sed festivala.³¹³ Prikazi ovog festivala na zidovima hrama u Deir el-Bahri, također ukazuje na dobar odnos Tutmosa III i Hatšepsut, obzirom da su oboje prikazani kako dijele ulogu, iako je Tutmos predstavljen na nižoj sceni.³¹⁴ Kao pozadinu za ovaj jubilej Hatšepsut je izgradila najskuplje i inovativne hramove u Egiptu.³¹⁵ Ovaj festival podrazumijevao je, između ostalog, igre i trke pa su Hatšepsut i Tutmos III prikazivani kako trče noseći svete predmete poput vaza, živih ptica i sličnih stvari.³¹⁶ *Sed* festival je podrazumijevao ritualno obnavljanje kraljevih moći.³¹⁷

Hatšepsutin *Sed* festival bio je dio veće političke agende.³¹⁸ Nakon proslave festivala Hatšepsut je počela raditi na još jednom umjetničkom djelu svoje vladavine, Crvenoj kapeli u Karnaku.³¹⁹ Sve Hatšepsutine građevine, brojni festivali koje je održavala, posvete bogovima, ekspedicija u Punt pokazuju veliki prosperitet i bogatstvo Egipta u vrijeme njene vladavine, odnosno suvladarstva nje i Tutmosa III.

5.3.4. Hatšepsutini dužnosnici

Hatšepsut je u svom stupanju na tron trebala barem prešutno odobravanje najviših dužnosnika. Iako je u Egiptu faraon bio bog i imao vrhovnu vlast neki od službenika imali su ogromnu moć. Kada se pomenu Hatšepsutini dužnosnici prva imena koja se vezuju za nju jesu Senenmut i Hapuseneb, ali oni nisu bili njeni jedini moćni dužnosnici. Oko Hatšepsut je postojao veliki krug ljudi. Oni se mogu podjeliti na nekoliko kategorija: a) službenici koje je Hatšepsut naslijedila i zadržala; b) oni čija se moć povećala tokom njene vlasti, ona ih je imenovala ili unaprijedila; c) oni koji su ostali na svom položaju nakon što je Tutmos III počeo samostalnu

³¹² Cooney, 233.

³¹³ Laporta, 2013, 6.

³¹⁴ Narev, 21.

³¹⁵ Cooney, 2014, 242.

³¹⁶ Ibidem.

³¹⁷ Keller, 2005b, 97.

³¹⁸ Cooney, 2014, 234.

³¹⁹ Ibidem, 251.

vladavinu, kao i oni koje je on postavio.³²⁰ Mnogi od ovih ljudi ostavili su u svojim grobnicama ili na svojim spomenicima natpise koji pominju Hatšepsut i Tutmosa III i koji su izvori za izučavanje ovog dijela egipatske historije.

U prvu grupu dužnosnika spadaju oni koji su već bili na najvišim pozicijama kada je Hatšepsut postala regent. Već su bili pri kraju karijera i umrli su ili napustili službu za vrijeme koregenstva, ako ne i ranije – oni su vjerovatno bili dovoljno moćni da su Hatšepsut mogli postaviti za faraona ili onesposobiti njen uspon.³²¹ Tu spadaju vezir Ahmose-Aametu, njegov zet upravitelj Tebe Ahmose-Pennekhet, potkralj³²² Nubije Seni, upravitelj Thinis Satepihu, Ineni – upravitelj Tebe i nadzornik predjela Amona, te upravitelj i odgajatelj Neferure Senimen.³²³

Jedan od natpisa ovih dužnosnika je onaj Ahmose-Pennekhet koji govori da je vaspitavao Neferure dok je bila mala djevojčica i da mu je Hatšepsut činila usluge; na tom spomeniku se pominje čudna kombinacija Hatšepsutinih naziva – *Božija supruga* i Maatkare – kombinacija njene funkcije *Božije supruge* i krunidbenog imena.³²⁴ Ineni je bio bitan arhitekta. Osim što je arhitekta grobnica Tutmosa I i nasljednik Senija kao upravnika Tebe, Ineni je držao brojna viša mjesta unutar uprave Amona, a vezan je za izgradnju izvedenu u Karnaku.³²⁵ Iz natpisa iz njegove grobnice jasno je da je bio moćan dužnosnik koji je bio pred kraj karijere kad je Tutmos II umro.³²⁶

U drugu kategoriju spadaju oni koje je Hatšepsut postavila ili promakla; to su dužnosnici koji su bili u srednjem dobu svojih karijera, što sugerira da nisu bili dovoljno moćni tad da postave Hatšepsut, ali su mogli iznijeti njene programe – to je bila srednja elita.³²⁷ Ovu grupu čini veliki broj dužnosnika od kojih su najpoznatiji: Senenmut, vezir Useramon, veliki kraljevski vijesnik Intef, Nehesy – nadzornik pečata, Djehuty – nadzornik Srebrene i Zlatne kuće, Hapuseneb – Veliki svećenik Amona, Drugi svećenik Amona Puiemra, nadzornik Amenhotep, Duawyneheh – prvi

³²⁰ Shirley, 2014, 174.

³²¹ Ibidem.

³²² Nije dovoljno istraženo šta tačno podrazumijeva ova funkcija.

³²³ Shirley, 2014, 175.

³²⁴ Urk. IV 34.15–17, preuzeto iz O'Connor i Cline, 2006, 50.

³²⁵ Shirley, 2014, 176.

³²⁶ Ibidem, 183.; Inenijev značajan biografski zapis u kojem govori da je Hatšepsut preuzela poslove Egipta nakon smrti Tutmosa II pominjan je na početku rada.

³²⁷ Ibidem. Tri su sekcije ove druge kategorije: oni koji su dobili najviše položaje za vrijeme regenstva; oni koji su došli do moći do devete godine suvladarstva; oni koji su promovirani kasnije tokom suvladarstva. Ipak može biti problematično zaključiti kada su tačno promovirani.

kraljevski vjesnik, Minmose – nadzornik dvostruke žitnice, potkralj Inebny/Amenemnekhu, nadzornik pečata Ty, glavni upravitelj kralja Wadjetrenput, Nebamon – nadzornik dvostruke žitnice, službenik žitnice Amona Minnakht, službenik božanske adoracije Tenuna – upravitelj božije supruge Ahmose Nefertari – kasnije glavni upravitelj Amona.³²⁸

Ljudi iz ove grupe su bili, može se reći, najveće pristalice Hatšepsut. Senenmut je svakako najpoznatiji od svih i njegova karijera bit će razmotrena u narednom podnaslovu. Odmah iza njega po značaju dolazi Hapuseneb, veliki svećenik Amona koji je bio potomak važne porodice. On je učestvovao u izvedbi hrama Deir el-Bahre.³²⁹ Smatra se da je služio pod Hatšepsut od druge do šesnaeste godine njene vladavine.³³⁰ Hapuseneb je vjerovatno imao i počasno mjesto vezira.³³¹ Hatšepsut mu je povjerila upravljanje njenim spomenicima u Karnaku.³³² Odnos Hatšepsut i Hapuseneba je vjerovatno bio blizak, Hapuseneb je dosta promoviran, a Hatšepsut je jedini faraon koji se pominje na bilo kojem od njegovih spomenika.³³³ Moć Hapuseneba stavila je Amonove svećenike u njenu službu.³³⁴

Drugi svećenik Amona Puiemra, koji na svojim spomenicima sebe zove usvojenim djetetom kralja, oženio je Seniseneb – kćerku Hapuseneba, što mu je vjerovatno pomoglo pri uzdizanju.³³⁵ Puiemra nije bio visokog roda.³³⁶ Puiemra, Hapuseneb i Senenmut su instalirali u hram u Deir el-Bahri statue koje pominju njihovu ličnu superviziju u gradnji spomenika za boginju Mut.³³⁷ Nehesy je dirigovao ekspedicijom u Punt.³³⁸

Useramon je bio Hatšepsutin vezir koji ju je služio petnaest godina, ali njegov rad nije dobro poznat; pretpostavlja se da je povezan sa bar nekim programom gradnje, ali nije poznat iz Deir el-Bahare ili iz Hrama doline gdje se spominju Hatšepsutini omiljeni dužnosnici.³³⁹ Obzirom da je Useramon bio vezir³⁴⁰ morao je biti Hatšepsutin povjerljiv čovjek, jer ukoliko je neko želio

³²⁸ Shirley, 2014. Ovo nije potpuni spisak

³²⁹ Grimal, 1996, 227.

³³⁰ Leser, www.maat-ka-ra.de pristupljeno 01. 06. 2021, 14: 28

³³¹ Shirley, 2014, 198.

³³² Gastos Singer, 2005, 38.

³³³ Shirley, 2014, 200.

³³⁴ Bunson, 2002, 157.

³³⁵ Ibidem, 200.

³³⁶ Cooney, 2014, 188.

³³⁷ Bryan, 2005, 181.

³³⁸ Grimal, 1996, 227.

³³⁹ Shirley, 2014, 185.

³⁴⁰ Vezir je djelovao kao kraljev poručnik u svim upravnim, vojnim i ekonomskim pitanjima. Cooney, 2014, 134.

Hatšepsut mrtvu Useramon bi to mogao lako učiniti.³⁴¹ Nastavio je služiti pod Tutmosom III najmanje šest, a najviše jedanaest godina.³⁴²

Jedan od dužnosnika, Djehuty u zapisu u svojoj grobnici Dra Abu'l-Naga, insistira da je *vidio prikupljanje plijena od strane ovog moćnog vladara od podlog Kuša*.³⁴³ Ovo implicira da je Hatšepsut učestvovala u Nubijskoj kampanji. Natpis Ty-a, pronađen na otoku Sehel, u Asuanu, bilježi da je slijedio egipatskog faraona sa Hatšepsutinim praenomenom i da je vidio vladara *kako ruši (Nubijske) nomade, dovodeći im poglavare kao zatvorenike*.³⁴⁴ Djehuty je detaljno govorio i o dobrima iz Punta koja je Hatšepsut zavještala Amonu.³⁴⁵ Što se tiče dužnosnika koji su zadržali svoje pozicije pod samostalnom vladavinom Tutmosa III ili čak napredovali to su Useramon, Puiemra,³⁴⁶ Duawyneheh, Djehuty, Senneferi, Minnakht, i Rau.³⁴⁷

5.3.4.1. Karijera Senenmuta i njegov odnos sa Hatšepsut

Senenmut je bio dužnosnik koji se uzdigao do najviših položaja za vrijeme Hatšeput, iako nije bio visokog porijekla. On je upravljao i organizirao Hatšepsutin program izgradnje države, smatra se da je njemu povjerila oblikovanje njenog najznačajnijeg hrama, posmrtnog hrama u Deir el-Bahr.³⁴⁸ Poticao je iz malog grada Gornjeg Egipta, Armanta i njegov otac bio je sudac.³⁴⁹ Njegovo napredovanje bilo je uslovljeno intelektom, obzirom na skromno porijeklo.³⁵⁰

Senenmut je prvo postavljen kao tutor Hatšepsutine kćeri, Neferure, i čini se da ga je na tu poziciju postavio Tutmos II.³⁵¹ Ovaj dužnosnik je za života imao mnogobrojne naslove, ali na

³⁴¹ Cooney, 2014, 135.

³⁴² Shirley, 2014, 240.

³⁴³ Carney, 2001, 32.

³⁴⁴ Ibidem, 33.

³⁴⁵ Bryan, 2003, 231,

³⁴⁶ Iako je Puiemra imao visok položaj i pod Hatšepsut on je u svojoj grobnici pomenuo ime samo Tutmosa III. Arrache Vertiz, 2015, 6.

³⁴⁷ Bryan, 2003, 240.

³⁴⁸ Uranić, 2002, 133.

³⁴⁹ Taterka, 2015, 25.

³⁵⁰ Senenmut o svom napredovanju kaže ovako: *Moja mi je gospođa ponovila usluge, Božja supruga (Hatšepsut) /, neka živi! Učinila me sjajnim, učinila me izvrsnim i unaprijeđen sam na čelo službenika jer je u srcu prepoznala moju izvrsnost. Odredila me za nadzornika njene kuće i Kuće kralja - neka živi, neka napreduje, neka je zdrava!* Ove riječi dolaze sa statue Senenmuta koja je trenutno konzervirana u British Museum (BM 1513), Prevod na engleski jezik je baziran na *Egyptian text in Hieroglyphic Texts from Egyptian Stelae, & c.*, u The British Museum V, ed. Anonymous, London 1914, pl. 29, preuzeto iz Taterka, 2015, 26.

³⁵¹ Dorman, 2005b, 107.

svojim spomenicima najčešće je isticao upravo da je bio tutor Neferure.³⁵² Često je prikazivao Neferure na svojim kipovima kao malu djevojčicu koja sjedi u njegovom krilu. Zbog toga što je Neferure pomenuta u prvoj grobnici koju je on izgradio u sedmoj godini Hatšepsutine vladavine, a ne pominje se u onoj koju je izgradio u šesnaestoj godini vladavine smatra se da je u tom vremenskom rasponu Neferure umrla.³⁵³

Značaj Senenmuta vidi se i po tome što je za života imao preko 100 manje ili više važnih titula. Njegov omiljeni naslov (pored naslova tutora Neferure) nepoznato je zašto, bio je *nadzornik kuće Amona*, kako se najčešće predstavljao na inskripcijama.³⁵⁴ Postoji mogućnost da je svoju karijeru počeo kao vojni dužnosnik, prateći kampanju u Nubiju za vrijeme neimenovanog vladara.³⁵⁵ Da bi mogao obavljati funkciju *nadzornika kuće Amona*, što je podrazumijevalo kontrolisanje bogatstva svih vrsta, Senenmut je morao napustiti poziciju Neferurinovog tutora, ali je službeno zadržao i ovaj naslov.³⁵⁶

Jedan od Senenmutovih naslova bio je *nadzornik nadzornika svih kraljevskih djela*.³⁵⁷ Njegova graditeljska dostignuća čine ga jednim od najvećih arhitekata starog Egipta. Radikalna promjena socijalnog statusa Senenmuta može se ilustrirati opipljivim kontrastom između prilično siromašnog i jednostavnog pokopa njegovog oca, koji je umro prije Senenmutovih promaknuća, te bogate i dobro osigurane pogrebne opreme njegove majke koja je sigurno preminula nakon što je njen sin uzdignut na viši društveni rang.³⁵⁸ Obzirom da se njegovo ime često pojavljuje uz ime Hatšepsut i njene kćerke vjeruje se da joj je bio najbliži saradnik.³⁵⁹ Nadgledao je ogroman broj Hatšepsutinih građevinskih projekata.³⁶⁰

Čini se da je bio umjetnički nastrojen, ako je suditi po neusporedivoj količini, kvaliteti i raznolikosti njegovih preživjelih kipova, a njegove vještine bile su prepoznate od strane Hatšepsut koja ga je unaprijedila kao nadzornika svih kraljevskih djela i glavnog arhitektu.³⁶¹ Do danas je

³⁵² Dunn, 2001, 12.

³⁵³ Tyldesley, 2006, 98; ipak noviji dokazi pokazuju da je moguće da je Neferure nadživjela majku.

³⁵⁴ Taterka, 2015, 28.

³⁵⁵ Raspravlja se o tome ko je mogao biti ovaj neimenovani faraon, Shirley smatra da bi to bila Hatšepsut. Shirley, 2014, 189.

³⁵⁶ Cooney, 2014, 189.

³⁵⁷ Dunn, 2001, 14.

³⁵⁸ Taterka, 2015, 27.

³⁵⁹ Dunn, 2001, 14.

³⁶⁰ Cooney, 2014, 196.

³⁶¹ Wilkinson, 2010, 200.

poznato 26 kipova dotičnog dužnosnika.³⁶² Svi Senenmutovi kipovi napravljeni su od dragocjene i skupe vrste kamena.

Još je jedna izuzetno važna privilegija dodijeljena Senenmutu je ta da je prikazan u Hatšepsutinom hramu Deir el-Bahari, njegove slike su identificirane u visokom broju – do 72.³⁶³ Za pučanina prikazivanje u najsvetijem dijelu hrama nije bilo samo neobično, već bez presedana.³⁶⁴ Također mu je dopušteno da ima ne samo jednu nego dvije grobnice. Jedna je Sheykh ‘Abd el-Qurna grobnica (TT 71)³⁶⁵ i igra ulogu darovne kapele, a druga grobnica je u Deir el-Bahari (TT 353) koja je bila mjesto pokopa u pravom smislu; ova druga grobnica je čak dijelom bila locirana ispod terase Hatšepsutinog hrama.³⁶⁶ To što se grobnica nalazi u blizini Hatšepsutinog hrama ukazuje koliko je Senenmut bio blizak ovoj ženi faraonu.³⁶⁷ Imao je i sarkofag od kvarcita, baš kao i Hatšepsut i Tutmos I. To je opet izvanredna privilegija, obzirom kako je teško bilo dobiti taj materijal i da je bio rezerviran striktno za kraljeve i bogove.

Sve ove izvanredne privilegije dovele su do mišljenja da je Hatšepsut imala ljubavnu aferu sa Senenmutom. Ta hipoteza je povezana sa grafitom iz grobnice MMA 504³⁶⁸ koja je u blizini Hatšepsutinog hrama u Dair el-Bahari.³⁶⁹ Grafit predstavlja par koji ima seksualne odnose pa se, obzirom da je blizu Hatšepsutinog hrama, vjerovalo da predstavlja nju i Senenmuta. Neki su sugerirali da seksualni grafit predstavlja Hatšepsutinu potčinjenost Senenmutu u narodnom sjećanju.³⁷⁰ Ipak, ni jedna od figura ne može biti sa sigurnošću identificirana. Čak nema dokaza da je grafit iz vremena Hatšepsutine vladavine. Također je slika mogla biti tu za religijske ili votivne svrhe. To što Senenmut nije imao suprugu također ne može biti argument obzirom da nije bio jedini visoki činovnik Hatšepsut koji se nikada nije oženio.³⁷¹ Iako nema jakih dokaza da su bili u vezi, naučnici nekad namaštaju da je on čak otac Hatšepsutinog djeteta.

³⁶² Ovo je prilično znatan broj, s obzirom na činjenicu da je, na primjer, faraon Khufu iz Četvrte dinastije, graditelj Velike piramide u Gizi, poznat samo sa jednog kipića od 7.5 cm. Taterka, 2015, 29.

³⁶³ Taterka, 2015, 30-31.

³⁶⁴ Wilkinson, 2010, 201.

³⁶⁵ TT – oznaka za tebanske grobnice – Theban tombs, Dorman 2005b, 109.

³⁶⁶ Taterka, 2015, 29.

³⁶⁷ Uranić, 2002, 133.

³⁶⁸ MMA označava grobnice koje su iskopane od strane Winlocka za Metropolitan Museum of Art.

³⁶⁹ Taterka, 2015, 32

³⁷⁰ Cooney, 2014, 127.

³⁷¹ Taterka, 2015, 32..

Moguće je da je Hatšepsut nakon smrti Tutmosa II imala ljubavnike i afere.³⁷² Moguće da da je njen ljubavnik u nekom periodu bio i Senenmut. Ali, teško je povjerovati da je Senenmut bio Hatšepsutin ljubavnik u vrijeme kada je ona bila udata za faraona. Nema razloga da se vjeruje da je bio jedini ljubavni interes Hatšepsut, niti da je zbog toga posebno napredovao u karijeri, dakle to da li jesu ili nisu bili ljubavnici nije od ključnog značaja. Iako postoje oni koji tvrde da je Hatšepsut dobila moć zahvaljujući Senenmutu, ona je znala dobro podijeliti vlast u različite ruke, budući da Senenmut nikada nije bio vezir, što je najvažnija politička institucija nakon faraona.³⁷³

Nakon svih idiličnih inskripcija i spomenika, Senenmut je odjednom nestao iz službenih zapisa. U početku je egiptologija smatrala da je ovaj nestanak iz Hatšepsutinih zapisa sigurno posljedica njegove smrti, ali danas je poznato da postoji mogućnost da je Senenmut bio živ kada je Tutmos III vladao sam. U hramu Tutmosa III u Deir el-Bahri pronađen je ulomak kipa Senenmuta, a poznato je da gradnja ovog hrama nije započela sve do 42. ili 43. godine vladavine Tutmosa III.³⁷⁴ Ukoliko je u ovo vrijeme bio živ Senenmut je doživio duboku starost, možda kasne šezdesete ili rane sedamdesete i nadživio Hatšepsut za oko dvadeset godina.³⁷⁵ Šta se desilo sa njim na kraju – da li je pao u nemilost Hatšepsut, povukao se ili je jednostavno umro prirodnom smrću ostaje misterija.³⁷⁶

Nema dokaza da je iskoristio i jednu komponentu svojih pogrebnih spomenika – dekorisana odaja grobnice TT 353 je napuštena, a kvarcitni sarkofag je ostavljen nezavršen.³⁷⁷ Senenmut je pretrpio seriju posthumnih napada na sjećanje na njega, pa naučnici pretpostavljaju da može biti raznih motiva. Neki su smatrali da su to uradili Hatšepsut ili Tutmosis III jer je Senenmut ili neprikladno uzurpirao kraljevske prerogative ili podržavao jednog suvladara na štetu drugog, ali ipak nije jasno šta se desilo.³⁷⁸ Sličan scenario posthumnih napada je urađen i protiv nekih drugih Hatšepsutinih „novih ljudi“, posebno protiv onih koji nemaju veze sa starim tebanskim porodicama. Grobnice kraljevskog nadglednika Amenhotepa i Nehesya koji je

³⁷² Cooney, 2014, 126.

³⁷³ Fernandez Boo i Martinez Abal, 2016, 99.

³⁷⁴ Taterka, 2015, 35.

³⁷⁵ Cooney, 2014, 292.

³⁷⁶ Wiliknson, 2010, 201.

³⁷⁷ Dorman, 2005b, 109-110.

³⁷⁸ Ibidem, 108.

organizovao ekspediciju u Punt su također obezličene. Razlika je samo što nisu imali spomenika koliko Senenmut, pa nije bilo toliko meta.³⁷⁹

Ukoliko je Senenmut preživio do samostalne vladavine Tutmosa III u to vrijeme više nije igrao prominentnu ulogu. Neki naučnici smatraju da je Senenmutov pad dio većeg fenomena: sklonost da se nadgledniku kraljevskog kućanstva da previše autoriteta stvarala je disbalans u distribuciji moći i odvlačila moć od tradicionalnih izvora, uključujući faraona i tebanske porodice.³⁸⁰ U svakom slučaju, mnogo je mogućih razloga za uništavanje Senenmutovnih spomenika. Njegovo ime izbrisano je na mnogim njegovim spomenicima, ali ne na svim. Izgleda da njegova persekucija nije povezana sa Hatšepsutinom, koja se desila nakon njene smrti, niti je fenomen povezan sa napadima Atenista protiv Amonovog kuta za vrijeme Akhenatona. Zbog toga napadi na inskripcije sa njegovim imenom ostaju misterija.³⁸¹

³⁷⁹ Cooney, 2014, 296.

³⁸⁰ Ibidem.

³⁸¹ Dorman, 2005b, 109-110. Dorman ipak smatra da je vjerovatnije da su ovo uradili oportunistički neprijatelji nego faraonovi ljudi, a kao dokaz za to da Tutmos III to vjerovatno nije uradio navodi da su napadi nesistematični i nepromišljeni..

6. Najveća dostignuća Hatšepsutine vladavine

6.1. Vojna kampanja u Nubiji

Vanjska politika Hatšepsut u osnovi nije bila onoliko vojno orijentisana koliko je to bila politika drugih faraona Osamnaeste dinastije – suvladarstvo sa Tutmosom III nije bilo vrijeme dugotrajnog ratovanja, ograničila se na vojnu ekspediciju u Nubiju.³⁸² U ovo doba nije bilo kampanja na sjever, vjerovatno zbog aktivnih i efektivnih diplomatskih veza koje je tamo uspostavio Tutmos I.³⁸³ Pozicija Egipta na sjeveru za vrijeme Hatšepsut ostala je nepromijenjena. Nubija je bila južna provincija Egipta, područje današnjeg Sudana. Senenmut je u svojoj grobnici u Sheykh ‘Abd el-Qurna prikazao nubijske vojnike, što može implicirati da je on učestvovao u vojnoj kampanji u Nubiju, pod Tutmosom II ili Hatšepsut.³⁸⁴

Kao davaoc većine egipatskog zlata, Nubija je bila od velikog interesa za drevni Egipat. Važnost Nubije je takva da je praktički svaki egipatski monarh tamo morao ići u kampanju, kako bi spriječio revoluciju ili zbog kazne za pobunu.³⁸⁵ Nubijska granica zahtijevala je stalnu pažnju i nadzor, a obnavljanjem hramova izgrađenih na ovoj granici, Hatšepsut nije samo naglasila svoju želju (tj. želju Egipta) da nastavi utvrđivati i unaprijeđivati nubijske granice, već i njeno aktivno sudjelovanje kao nezavisnog igrača u važnoj politici.³⁸⁶

Egipatski faraoni često su ratovali u Nubiji, kao i u Siriji i Palestini. Kratki pomen ekspedicije Tutmosa I u Nubiju nalazi se na fragmentarnoj inskripciji Hatšepsutinog hrama u Deir el-Bahri, zajedno sa opisom njene trgovačke ekspedicije u Punt.³⁸⁷ Iako se vladavina Hatšepsut smatra vladavinom mira i prosperiteta, kada je bila suočena sa pobunama u Nubiji Hatšepsut se ponašala kao klasični faraon.³⁸⁸ Potčinjavanje Nubije nije bilo samo za korist Hatšepsut kao faraona, već i zbog ekonomske koristi njene vojne elite.³⁸⁹

³⁸² Grimal, 1996, 228; Pominje se i moguća ekspedicija u Palestinu, ali za to nema dovoljno dokaza. (Bunson, 1999, 161).

³⁸³ Cooney, 2014, 224.

³⁸⁴ Shirley, 2014, 25.

³⁸⁵ Caminos, 1998, 50; Ahmos je morao gušiti dvije pobune u Nubiji. (Hayes, 1959, 42).

³⁸⁶ Ibidem.

³⁸⁷ Bryan, 2003, 223-225.

³⁸⁸ Davies, 2005, 52.

³⁸⁹ Cooney, 2014, 223.

Ne zna se koliko je tačno bilo kampanja u Nubiju pod Hatšepsut, broj zavisi od toga kako se tumače epigrafski izvori koji pominju kampanje u Nubiju – obzirom da mnogi od njih ne pominju ime faraona pod kojim su vođene to dovodi do različitih tumačenja. Postoje dokazi za najmanje četiri, a najviše šest nubijskih kampanja za vrijeme suvladarstva, od kojih je barem jednu vodila lično Hatšepsut.³⁹⁰ Može se reći da je u ovo vrijeme bilo nekoliko nubijskih vojnih ekspedicija koje su se, kao se čini, bavile lokalnim ustancima, ali ništa ne ukazuje na to da je cjelokupna uprava nad jugom bila prekinuta.³⁹¹

U Nubiji je postojalo dominantno kraljevstvo Kuša, sa kojim su Egipćani imali problema još od kraja Trinaeste dinastije.³⁹² Tutmos I podijelio je Kuš na tri dijela, od kojih su dva bila pod vladavinom domaćih prinčeva, sinova porobljenih vladara, a treći dio je bio pod direktnom vlašću Egipta.³⁹³ Nedugo nakon dolaska Tutmosa II na vlast počele su pobune, koje su se nastavile kroz suvladarstvo Hatšepsut i Turmosa III i vjerovatno ih je tek Tutmos III smirio.³⁹⁴

Djehutyjeva grobnica u Dra Abu'l-Nagi (TT 11) svjedoči o jednoj od nubijskih kampanja Hatšepsut u kojoj je ovaj dužnosnik bio prisutan, te u tom natpisu govori da je vidio prikupljanje plijena od podlog Kuša koji je izvršio moćni vladar.³⁹⁵ Biografska inskripcija u Sehelu koja pripada kraljevskom dužnosniku Ty-u svjedoči o aktivnoj ulozi Hatšepsut u pokoravanju Nubije.³⁹⁶ Ty koji je lično svjedočio pohodu kaže, referirajući se na Hatšepsut u muškom rodu: *Vidio sam ga kako svrgava nubijske nomade, njihove vođe dovedene su njemu kao zatvorenici. Vidio sam ga kako uništava zemlju Nubije, dok sam pratio njegovo visočanstvo.*³⁹⁷ Prikazi Nubijaca zastupljeni su u šest grobnica koje datiraju iz vremena vladavine Hatšepsut i Tutmosa III.³⁹⁸

U Nubiji su postojali podkraljevi/vicekraljevi, koje su postavljali Egipćani, ali ni jedan od njih nije upravljao Nubijom već je samo bio nadzornik. Nadzirali su i isporuku nubijskih proizvoda

³⁹⁰ Panagiotopoulos, 2006, 406.

³⁹¹ Ibidem, 234.

³⁹² Davies, 2005, 49.

³⁹³ Ibidem, 52.

³⁹⁴ Ibidem.

³⁹⁵ Shirley, 2014, 197.

³⁹⁶ Cooney, 2014, 134.

³⁹⁷ *I saw him overthrowing the Nubian nomads, their chiefs being brought to him as prisoners. I saw him destroying the Land of Nubia, while I was in the following of his Majesty.* Prevod inskripcije na engleski jezik: Habachi, 1957, 103-104.

³⁹⁸ Panagiotopoulos, 2006, 409.

kao „danak“ vladaru, no nema sumnje da je bilo vrlo malo direktnih vojnih akcija.³⁹⁹ Bila je to stresna pozicija koja je često bila upražnjena. Međutim, rizični posao zauzvrat je obećavao veliku isplatu: Nubija je kontrolirala bogatstvo u obliku zlata i drugih minerala koje je bilo veće nego bilo gdje drugdje u poznatom svijetu, a ogromne udaljenosti između Kuša i faraonskog dvora ili egipatske vojske, bili su dovoljna kušnja za mnoge administratore da uzmu više nego što im pripada.⁴⁰⁰

Kao referenca na Hatšepsutine poražene neprijatelje podignut je novi (južni) hram Horusa u Buhenu gdje bitna scena, koja je sada nekompletna, prikazuje krunidbu Hatšepsut iz ruku boga i proklamuje univerzalnu vladavinu.⁴⁰¹ Tutmos I, Tutmos II, Hatšepsut i Tutmos III ostavili su mnoge građevinske ostatke po Nubiji, posebno u Buhenu.⁴⁰² Može se zaključiti da su u čast svojim pobjedama gradili hramove i spomenike po Nubiji.⁴⁰³

6.2. Trgovačka ekspedicija u Punt

Jedno od najsajnijih djela Hatšepsutine vladavine svakako je profitabilna trgovačka ekspedicija u Punt. Radi se o mističnoj zemlji za koju naučnici još nisu potpuno sigurni gdje se tačno nalazila. Ta zemlja bila je smještena negdje na sjeveroistočnoj obali Afrike.⁴⁰⁴ Moguće da se nalazila negdje na prostoru današnje Somalije, ali i na prostoru Arabije Felix.⁴⁰⁵ Neki autori spominju da bi to mogao biti južni Sudan ili Eritreja,⁴⁰⁶ kao i Etiopija.⁴⁰⁷ Uglavnom se locira na južni kraj Crvenog mora, na obali Istočne Afrike,⁴⁰⁸ između južnog Sudana i sjeverne Somalije.⁴⁰⁹ Gdje god da je Punt bio, pripadao je onome što se naziva *zemljama juga*.⁴¹⁰

³⁹⁹ Bryan, 2003, 234.

⁴⁰⁰ Cooney, 2014, 135.

⁴⁰¹ Davies, 2005, 53.

⁴⁰² Bryan, 2003, 229.

⁴⁰³ Vallabelle, 2014, 440.

⁴⁰⁴ Shoeib, 2020, 12.

⁴⁰⁵ Wilson, 1954, 176.

⁴⁰⁶ Gastos Singer, 2005, 46.

⁴⁰⁷ Bunson, 2002, 161.

⁴⁰⁸ Da je u pitanju Istočna Afrika moglo se zaključiti po prikazima krajolika i negroidnog stanovništva na zidovima hrama u Deir el-Bahri. Avdijev, 1952, 137.

⁴⁰⁹ Stiebing Jr., 2016, 179.

⁴¹⁰ Naville, 1894, 21. Naville ovdje ističe da je Punt mogao pripadati regiji Khnet Hunnefer.

Hatšepsut je zabilježila da je Amon-Ra od Karnaka progovorio iz svog svetišta i naredio joj da poduzme ekspediciju u Punt.⁴¹¹ Vladarima Osamnaeste dinastije bilo je bitno da svoje postupke pravdaju voljom bogova, pa je tako i Hatšepsut tražila savjet bogova za svoju ekspediciju u Punt.⁴¹² Ova ekspedicija prikazana je na zidovima hrama u Deir el-Bahri.⁴¹³ Na čelu misije bio je dužnosnik Nehesy.⁴¹⁴ Uključivanje Djehutya u reljefe koji opisuju putovanje u Punt svjedoče da je i on učestvovao.⁴¹⁵ Živopisni detalji afričkog krajolika, puntovskih malih kuća i njihove gojazne kraljice učinili su ovaj reljef jednim od najpoznatijih u bilo kojem egipatskom hramu.⁴¹⁶ Senenmut je prikazan kako stoji iza Hatšepsut i Nehesya koji motri otpakivanje robe.⁴¹⁷ Hatšepsut je prikazana kako sjedi dok bogovi paradiraju, a inskripcije obavještavaju čitatelja da je sve ovo urađeno za Amona.⁴¹⁸

Na reljefima hrama u Deir el-Bahri može se vidjeti kraljevski par iz Punta kako donosi darove Hatšepsut.⁴¹⁹ Pored toga zabilježene su razne vrste biljaka i životinja koje su donesene u Egipat. U hramu u Deir-el Bahri postoji tzv. *Punt trijem* gdje je oslikana ova ekspedicija.⁴²⁰ Tu su opisana čuda zemlje Punt.⁴²¹ Dobra koja su donesena iz Punta Hatšepsut je zavještala Amonu, o tim dobrima detaljno govori Djehuty na svom natpisu, a također su zabilježena na zidovima Deir el-Bahre.⁴²² Prikazano je i kako Tutmos III sudjeluje u prezentaciji robe iz Punta.⁴²³ Glavna svrha ove ekspedicije bila je pribavljanje tamjana „za Amona“.⁴²⁴

Vjerovatno je flota u Punt poslana u devetoj godini suvladarstva i vratila se sa sirovinama, egzotičnim proizvodima i luksuznom robom.⁴²⁵ Poslano je pet velikih brodova.⁴²⁶ Brodovi su iz

⁴¹¹ Breasted, 1906, 815.

⁴¹² Gillen, 2005, 2.

⁴¹³ Wilson, 1954, 176.

⁴¹⁴ Grimal, 1996, 227.

⁴¹⁵ Shirely, 2014, 197.

⁴¹⁶ Wilinson, 2010, 200.

⁴¹⁷ Cooney 2014, 184.

⁴¹⁸ Ibidem.

⁴¹⁹ Dunn, 2001, 10.

⁴²⁰ Taterka, 2015, 33.

⁴²¹ Urk. IV, 334: 5, preuzeto iz Laporta, 2014, 69.

⁴²² Bryan, 2003, 231.

⁴²³ Narev, 2.

⁴²⁴ Panagiotopoulos, 2006, 370.

⁴²⁵ Galán, 2014, IX.

⁴²⁶ Uranić, 2002, 133.

Tebe pošli niz Nil, pa kanalom u Crveno more i dalje na jug u Punt. Istim putem vratili su se natrag u Tebu.⁴²⁷ Može se reći da je ovo bila neka vrsta „egipatske verzije putovanja u Novi svijet“.⁴²⁸

Dakle, misija se vratila donoseći velike količine aromatičnog drveća i egzotičnih životinja, slavilo se obnavljanje kontakta sa *božijom zemljom* i na reljefima se neobično detaljno govorilo o misiji, posebno na reljefima koji ukrašavaju zidove dvorane druge kolumne u Hatšepsutinom hramu u Deir el-Bahr.⁴²⁹ Hatšepsut je napravila ličnu botaničku baštu sadeći drveće doneseno iz Punta ispred njenog pogrebnog hrama u Deir el-Bahri i na terasama hrama.⁴³⁰ Afrički proizvodi koji su dovezeni, zajedno sa zlatom i tamjanom (uključujući i sama stabla tamjana) potaknuli su interes elite za egzotičnu luksuznu robu.⁴³¹

Novak navodi da je Hatšepsut sa ekspedicijom u Punt pribavila Egiptu još jedan kraj, koji istina nije bio inkorporiran Egiptu, ali je priznavao njegovu vrhovnu vlast.⁴³² Hatšepsut je prilikom slanja ekspedicije u Punt slijedila tradiciju Stare države.⁴³³ Vladari Stare države slali su tamo ekspedicije i iz Punta dobijali mirođije i tamjan, ali to se u Hatšepsutino vrijeme već bilo zaboravilo, jer su od tog vremena prošla duga stoljeća i sa Puntom više nije bilo veze.⁴³⁴

Sve prijašnje ekspedicije u Punt bile su naređene od faraona koji su bili „blagoslovljeni od bogova“ dobrim bogatstvom i vladajućim sposobnostima.⁴³⁵ Zbog toga je Hatšepsut iskoristila ovu misiju ne samo zbog koristi nego i zbog legitimizacije svoje vladavine. Nije u potpunosti jasno kako je ekspedicija u Punt otvorila ekstenzivniju razmjenu u predjele Afrike, južno od egipatske kontrole, ali to se desilo nakon ove misije.⁴³⁶

⁴²⁷ Novak, 1967, 138.

⁴²⁸ Cooney odlazak u Punt opisuje ovako (prevod sa engleskog jezika): *dekonstruisane brodove vukli su od Nila kroz suhi Wadi Hammamat, 120 milja do Crvenog mora gdje su ponovo konstruisali brodove i krenuli južno obalom na putovanje morem od 1000 milja.* Cooney, 2014, 182-183.

⁴²⁹ Panagiotopoulos, 2006, 370; Natpisi detaljno nabrajaju dovezeni plijen: *puno svakovrsnog mirišljavog drveta iz božanske zemlje, gruda mirove smole i svježeg mirovog drveća, crnog drveta i čiste slonove kosti, srebra i zlata, kinamonovog drveta, tamjana, masti za oči, pavijana, majmuna, pasa, koža južnih pantera, urođenika i njihove djece.* Ništa slično nije bilo dovezeno ni jednom vladaru koji je ikada živio na sjeveru. Sudeći po daljim natpisima znatan dio tog plijena dodijeljen je tebanskom hramu boga Amona. Očigledno, svećenstvo je imalo svog udjela u krupnim trgovačkim ekspedicijama. (Avdijev, 1952, 137).

⁴³⁰ Panagiotopoulos, 2006, 405.

⁴³¹ Bryan, 20013, 234.

⁴³² Novak, 1967, 138.

⁴³³ Gastos Singer, 2005, 46

⁴³⁴ Novak, 1967, 138.

⁴³⁵ Sahure – Peta dinastija, Pepi I – Šesta dinastija, Mentuhotep II – Jedanaesta dinastija, Amenemhat I – Dvanaesta dinastija i Senwosret I – Dvanaesta dinastija. Cooney, 2014, 183.

⁴³⁶ Bryan, 2003, 234.

Cooney navodi da izgleda da je ovo putovanje funkcionisalo kao napoleonsko putovanje za Hatšepsut, jer je naredila umjetnicima da zabilježe slike stranih ljudi, džungli, krajolika šume, neobičnih okeanskih riba i egzotičnih udobnosti; čak su donijeli drveće, korijenje i sl. da budu zasađeni na zemljištu hramova u Karnaku i Deir el-Bahri i vjerovatno u hramovima širom Egipta.⁴³⁷ Bio je ovo prvi put da je zabilježeno da je ovako raznovrsna količina robe sa juga došla u Egipata. Kada se sve sagleda jasno je zašto historiografija upravo ovu misiju, uz gradnju veličanstvenog hrama u Deir el-Bahri, smatra najvećim dostignućem Hatšepsutine vladavine.

6.3. Građevinski poduhvati

Arhitektonski projekti bili su političko sredstvo kojim su se faraoni služili.⁴³⁸ Hatšepsut je poduzela brojne građevinske poduhvate diljem Egipta i Nubije. Ipak, glavno mjesto za njene građevine bila je Teba. Teba nije mjesto samo Hatšepsutinih projekata – na ovom mjestu u Gornjem Egiptu, na istočnoj obali Nila, nalaze se ostaci najopsežnijeg hramskog kompleksa dinastičkih Egipćana.⁴³⁹ Egipćani su cijelo mjesto nazvali *Wast*, Grci *Thebai*, a Europljani *Thebes* (riječ *Thebai* potječe od egipatske riječi *Opet*, što je bio naziv najvažnijeg festivala koji se svake godine održavao u Luxoru).⁴⁴⁰ Ovdje se nalazi velik dio ruševina drevnog Egipta, podijeljen između hramova Luxora i hramova Karnaka.⁴⁴¹ Ruševine oba ova hramovna kompleksa pokrivaju znatno područje i još uvijek su vrlo impresivne. U najvećoj mjeri Hatšepsut je gradila hramove. Kraljevski popis hramova sačuvan je na zidu kvarcitarne kapele zvane Crvena kapela.⁴⁴² Prvi registar južnog zida kapele prikazuje povorku personifikacije hramova vođenih personifikacijom Amonovog hrama u Karnaku; slijedi personifikacija hrama u Deir el-Bahari, a zatim personifikacije drugih hramova, prvo sa zapadne obale, zatim sa istočne. Popis je nepotpun – najmanje osam blokova nedostaje, a osam ih je sačuvano.⁴⁴³

⁴³⁷ Cooney, 2014, 184.

⁴³⁸ Kemp, 2006, 99.

⁴³⁹ Egipat je vjerovatno poznatiji po svojoj veličanstvenoj arhitekturi nego bilo koja druga civilizacija. Svakako da su najprepoznatljivije piramide, ali i hramovi zauzimaju veliki dio prepoznatljive egipatske arhitekture. Abbot, 2015, 140.

⁴⁴⁰ Gray, https://sacredsites.com/africa/egypt/obelisk_of_queen_hapshetsut_karnak.html pristupljeno 02. 06. 2021, 21:43

⁴⁴¹ Naziv Luxor potiče od L'Ouqsor, što znači *palače*, a naziv Karnak od arapskog sela Al-karnak. Gray, https://sacredsites.com/africa/egypt/obelisk_of_queen_hapshetsut_karnak.html pristupljeno 02. 06. 2021, 21:43

⁴⁴² Iwaszczuk, 2017a, 3.

⁴⁴³ Ibidem.

6.3.1. Hram u Deir el-Bahri

Hatšepsutin hram u Deir el-Bahri, *Djeser djeseru*, najveličanstvenije je djelo njene vladavine koje se i danas može vidjeti. Osim što je veličanstveno arhitektonsko djelo, na zidinama ovog hrama nalaze se mnogobrojni zapisi koji su bitni historijski izvori. U pitanju je pogrebni/posmrtni hram. Barbara S. Lesko navodi da je Hatšepsutin pogrebni hram najveličanstveniji spomenik jedne žene iz antike koji je preživio do danas.⁴⁴⁴ Ovaj hram je i jedno od najvećih arhitektonskih čuda starog vijeka.⁴⁴⁵ Hram ima tri niska, široka trijema, rampe i terase.⁴⁴⁶ Veličanstveni hram rezultat je kulminacije novih pravaca i dostignuća u egipatskoj arhitekturi kraljevskih kapela i grobnica.⁴⁴⁷

Izgrađen je od vapenca sa serijom terasa u stijeni i njegov naziv *Djeser djeseru* znači *Svetinja nad svetinjama*.⁴⁴⁸ Puno ime hrama bilo je: *Veliki dvorac boga miliona godina Amona Djeser-djeseru*.⁴⁴⁹ Lociran je u podnožju pustinjskih stijena na zapadnoj obali Nila i okrenut je hramu Amona u Karnaku koji je bio više od 3 milje tj 5.3 km udaljen preko rijeke.⁴⁵⁰ Ova dva hrama nalaze se u istoj ravni.

Početak izgradnje hrama vjerovatno se može smjestiti u sedmu godinu vladavine Tutmosa III, odnosno prvu godinu u kojoj je Hatšepsut bila suvladar i gradnja je završena malo prije njene smrti.⁴⁵¹ Ipak, postoje indikacije da je hram možda započet u vrijeme vladavine Tutmosa II, pod njegovom ili možda čak Hatšepsutinom naredbom.⁴⁵² Cijeli kompleks aranžiran je kao serija velikih terasa sa strmim liticama kao zadivljujućom prirodnom pozadinom.⁴⁵³

⁴⁴⁴ Lesko, 1991, 11.

⁴⁴⁵ Roehrig, 2005a, 4.

⁴⁴⁶ Bunson, 2002, 161.

⁴⁴⁷ Burr, 1924, 63.

⁴⁴⁸ Bryan, 2003, 232.

⁴⁴⁹ Pawlicki, 2018, 4.

⁴⁵⁰ Arnold 2005, 135.

⁴⁵¹ Keller, 2005a, 96.

⁴⁵² Bryan, 2003, 226.

⁴⁵³ Wilkinson. 2010, 200.

Deir el-Bahra⁴⁵⁴ je područje koje se u antičkom Egiptu nazivalo Teba⁴⁵⁵ i hram je izgrađen na zapadu ovog područja.⁴⁵⁶ Najranije opise hrama dali su Napoleonovi naučnici 1798. godine,⁴⁵⁷ a nekoliko decenija Poljsko-egipatska misija obnavljala je proučavanje hrama; postignuti su veliki pomaci u razumijevanju i obnavljanju cjelokupnog ukrasnog i arhitektonskog programa.⁴⁵⁸ Ono što su Hatšepsut i njeni arhitekti stvorili u Deir el-Bahri tokom trinaest godina ostaje jedno od najvažnijih izvanrednih građevina iz starog Egipta.⁴⁵⁹ Jedinstvenost njegovog dizajna je upečatljiva, čak i danas.

Hram, pored kulta Amona-Ra i posmrtnog kulta Hatšepsut i njenog oca Tutmosa, uključuje i dva svetišta, odnosno dvije kapele, po jednu za boginju Hator i boga Anubisa.⁴⁶⁰ U Novoj državi Amon, blisko identificiran sa sunčanim bogom Ra, postao je najpopularnije božanstvo i u skladu sa tim Hatšepsut je najviše gradila u njegovu čast.⁴⁶¹ U ovo vrijeme četiri hrama u Tebi bila su posvećena Amonu-Ra – U Deir el-Bahri, Karnaku, Opet hram u Luxoru i mali hram u Medinet Habu – služili su kao krajnja tačka tri festivalske procesije koje su išle čitavim gradom Teba.⁴⁶² Hatšepsut je ili izgradila ili dodala nešto u svaki od hramova. Ovi hramovi su povezani i tvore neku vrstu ritualne mreže u zapadnoj Tebi, ritualni krajolik svećanih spomenika i mjesta.⁴⁶³ Amonov mali kip od čvrstog zlata putovao je jednom godišnje iz njegovog svetišta u Karnaku, preko rijeke u *Djeser djeseru* za vrijeme festivala *Wadi*.⁴⁶⁴

Barkno svetište Amona koje se nalazilo u centru gornjeg dijela hrama bilo je destinacija procesije *Preljepog festivala doline* i *Djeser djeseru* funkcionisao je kao velika stanica na ovoj procesiji.⁴⁶⁵ Posljednjih pet stotina metara ove procesije bilo je preko stotine sfingi Hatšepsut, što

⁴⁵⁴ Ime današnjeg lokaliteta – Deir el-Bahri – potiče od koptskog manastira i doslovno znači sjeverni manastir. Keller, 2005c, 294; Arnold, 2005, 135; Tomorad, 2018, 84.

⁴⁵⁵ U egipatskoj historiji ovaj grad je poznat pod nazivom Waset. Sullivan, 2010, 1.

⁴⁵⁶ Dunn, 2001, 13.

⁴⁵⁷ Naville, 1894, 1.

⁴⁵⁸ Iskopavanja ove misije su počela 1961. godine. Pawlicki, 2008, 59; Barwik, 2002; Gazda, 1999; Aksamit i Czerner, 2001; Slawomir, 1999.

⁴⁵⁹ Wilkinson, 2010, 200.

⁴⁶⁰ Hart, 2005, 8. Anubis je bog groblja i balzamiranja sa glavom psa/šakala, a Hator je univerzalna božica – krava, simbolična majka faraona. (Hart, 2005, 25 i 61).

⁴⁶¹ Pawlicki, 2018, 8.

⁴⁶² Macy Roth, 2005b, 147.

⁴⁶³ Sazfranski, 2005, 125.

⁴⁶⁴ Dunn, 2001, 13.

⁴⁶⁵ Arnold, 2005, 137.

je izgleda bila prva avenija sfingi ikada izgrađena u Egiptu.⁴⁶⁶ Pored festivala *Wadi* i *Preljepog festivala doline*, postojao je i treći festival u kojem je *Djeser djeseru* igrao ulogu, a to je bio novi festival koji je Hatšepsut osnovala: *Opet* festival.⁴⁶⁷

Iako su karakteristike monumentalnog svetišta Amona definitivno predominantne u planu građevine i dominiraju izgledom hrama, hram nije dizajniran samo za jednu svrhu. Najznačajniji kulturni centar je instalacija posmrtnog ili memorijalnog kulta za Hatšepsut i njenog oca.⁴⁶⁸ Ponude bogovima su davane da održavaju duh mrtvih faraona.⁴⁶⁹ Zbog kulturne čistoće sama grobnica faraona nije mogla biti u hramu, već je locirana u planinama iza hrama i povezana putem sa hramom.⁴⁷⁰ Dakle, hram nije mjesto sahrane Hatšepsut, već su se tu održavali pogrebni rituali. Sfinga sa licem Hatšepsut je ležala na tersama hrama.⁴⁷¹

Za razliku od Mentuhotepovog hrama (koji joj je bio inspiracija), Hatšepsutin pogrebni kult, tj. kapela za isti nije zauzimala središnju os hrama, ta lokacija je bila rezervisana za kult Amona, a posmrtna sekcija bila je postavljena iza južne kolonade gornjeg prostora.⁴⁷² Najviša terasa pokazuje kraljevsku prirodu hrama sa impresivnim redom do 26 stupova kraljevskih statua koje nadgledaju terasu hrama ispod. Zbog prepoznatljivog izgleda mumificiranog boga Ozirisa one se nazivaju *Oziriside* ali vjerovatnije je da simbolizuju vječno, božansko kraljevstvo.⁴⁷³ Ove statue prikazuju Hatšepsut u mumificiranoj pozi, sa rukama prekrštenim preko trupa – u pozi

⁴⁶⁶ Wilkinson, 2010, 200.

⁴⁶⁷ Festivali su uvijek bili omiljeni, a ovaj je bio posebno propagandan. Jednom godišnje Amon je putovao na jug, putem koji je kasnije postala Avenija Sfinge, od Karnaka do Luxora, i proveo bi mjesec dana u prebivalištu, obnavljajući sebe i kraljevstvo i pareći se sa kraljevom majkom, sve simbolično naravno, ali egipatskom umu dovoljno stvarno da mu pripreme kameni krevet u odaji za spavanje na samom kraju hrama u Luxoru. Ovako osvježeni Amon bi se vratio u Karnak Nilom, ponovno potvrdivši božansko rođenje njegove kćeri faraona i njeno pravo na vladavinu. Alm, 2019. 5.

⁴⁶⁸ Arnold, 2005, 137

⁴⁶⁹ Veliki kompleks građevina čiji cilj je da održavaju zagrobni život faraona bio je osnovni dio egipatske kulture i najbolje je prikazan piramidalnim kompleksima izgrađenim tokom Stare države. Koncept samodovoljne monumentalne kraljevske grobnice je polako napredovao i za vrijeme Dvanaeste dinastije drugačiji pristup je razvijen od strane faraona na njihovom putu potrage za zagrobnim životom. Sada je kraljevski grobni kult bio povezan sa svetištima bogova što je obećavalo da će biti više pouzdan i trajan nego odvojeni piramidalni kult. Arnold, 2005, 137.

⁴⁷⁰ Ibidem, 136.

⁴⁷¹ Dunn, 2001, 13.

⁴⁷² Arnold, 2005, 136.

⁴⁷³ Ibidem, 138.

Ozirisida.⁴⁷⁴ Neke od Ozirisida su preživjele do danas, mada većinom fragmentarno i bez originalne boje.⁴⁷⁵

Kapele Hator i Anubisu izgrađene su na srednjoj gornjoj terasi, koja također sadrži i reljefe u vezi ekspedicije u Punt, kao i legendu o Hatšepsutinom božanskom rođenju. Donja terasa sadrži breljefe koji najavljuju podizanje njenih obeliska u Karnaku, a ispred terasa nalazila su se dva bazena i stabla tamjana u keramičkim posudama.⁴⁷⁶ Svetišta Hator i Anubisa nisu bila integrisana u sistem kolonada, već su izolovana masovnim stupovima od kolonalnog centralnog dijela hrama.⁴⁷⁷ Svetište Anubisa locirano je na sjevernom dijelu srednje terase, a Hator na južnom dijelu. Hatšepsut je imala posebnu vezu sa Hator jer je predstavljala sebe kao ponovo rođenu Hator.⁴⁷⁸ Za potrebe solarnog kulta Ra dizajnirano je na gornjoj terasi dvorište sa monumentalnim oltarom, obzirom da su ceremonije za solarni kult bile na izlazećem suncu oltar je morao biti postavljen na otvorenom.⁴⁷⁹

Ne zna se ko je tačno dizajnirao *Djeser djeseru* – možda Senenmut, možda Hapuseneb, možda je ideje davala sama Hatšepsut.⁴⁸⁰ Ipak, u literaturi se najčešće može pročitati da se vjeruje da je glavni arhitekt bio Senenmut. Neke od statua koje se nalaze u ovom hramu prikazuju Hatšepsut kao sfinđu koja zarobljava neprijatelje, a tu su i narativne scene određenih historijskih događaja prikazane na zidovima hrama.⁴⁸¹ Na zidovima je dala uklesati tok svog „božanskog“ rođenja od oca Amona i svoje majke, zatim svoju krunidbu, ekspediciju u Punt i druga bitna djela, poput transporta njenih obeliska u Karnak.⁴⁸² Tu se pojavljuje i njena porodica, kao i pomeni vojne kampanje Tutmosa I.⁴⁸³ Dakle, hram sadrži scene i inskripcije koje pažljivo karakteriziraju veliki broj projekata i događaja iz života i vladavine Hatšepsut.⁴⁸⁴

⁴⁷⁴ Dunn, 2001, 13.

⁴⁷⁵ Ibidem; Bryan smatra da su Ozirisida inspirisane sličnim statuama Hatšepsutinog oca Tutmosa I koje su instalirane u Karnaku. (Bryan, 2003, 241).

⁴⁷⁶ Bunson, 2002, 161.

⁴⁷⁷ Arnold, 2005, 138.

⁴⁷⁸ Ibidem.

⁴⁷⁹ Bryan, 2003, 232; Detaljan opis arhitekture hrama može se naći u više dijela, neka od njih su: Naville, *The temple of Deir el Bahari: its plan, its founders, and its first explorers. Inteductory memoire*, 1984; Iwaszczuk, *Sacred landscape of Thebes during the reign of Hatshepsut, royal construction projects, Volume 1 i 2*, 2017.

⁴⁸⁰ Arnold, 2005, 135.

⁴⁸¹ Hilliard i Wurtzel, 2009, 26.

⁴⁸² Laporta, 2014, 69. 2003, 221.

⁴⁸³ Bryan, 2003, 232.

⁴⁸⁴ Ibidem.

Dužnosnici povezani sa radom na hramu pomenuti su imenom u inskripcijama, uključujući Nehesya i Senenmuta.⁴⁸⁵ Pogrebne inskripcije Djehutya i Senenmuta sugeriraju da su obojica bili aktivni u gradnji i uljepšavanju *Svetog nad svetim hramovima* u Deir el-Bahri. No, visoki dužnosnici dva puta su upozoreni na zidovima hrama: *onaj koji će joj se pokloniti, živjet će, onaj koji će govoriti zlo u bogohulstvu o njenom veličanstvu umrijet će.*⁴⁸⁶ Ova fraza nije uobičajna za hramove Nove države.⁴⁸⁷

U Barkonoj dvorani svetišta Amona-Ra prikazani su svi članovi Hatšepsutine prodice, živi i mrtvi.⁴⁸⁸ To je moglo igrati značajnu ulogu u njenoj legitimizaciji. Najava božanskog rođenja Hatšepsut prikazana je na sjevernom srednjem trijemu, a krunidba u predvorju svetišta Hator, dok je potvrda prava na prijestolje prikazana na gornjem trijemu treće terase.⁴⁸⁹ Na *Kolonadi rođenja* Hatšepsut tvrdi da je fizički kćer Amona koji je zamijenio Tutmosa u njegovom tijelu kada je Hatšepsut začeta.⁴⁹⁰ Konačno, božica Hathor ponudila je bebu Amonu i proglašena je kraljem Egipta.

Na zidovima kapele Hator opisano je Hatšepsutino djetinjstvo – Hator je nosi i ljubi sa Apisom koji ih slijedi. Hatšepsut se vidi kako posjećuje hramove Atuma u Heliopolisu, Hator u Tebama i Khnuma u Elefantini sa svojim ocem i nazvana je budućim faraonom.⁴⁹¹ Durga serija scena prikazuje krunidbu Hatšepsut. Objašnjavaju Amonov izbor budućeg vladara, uključujući potpune krunidbene rituale na dan Nove Godine za vrijeme života njenog oca; Hatšepsut posjećuje Heliopolis gdje je dizajnirana kruna za princezu i suvladara od strane njenog oca.⁴⁹²

Sljedeći set scena srednje kolonade jesu prikazi ekspedicije u Punt. Ikonografija nižih kolonada je geografski aranžirana – prikazuje se geografska ekspanzija u Nubiju; južno od rampe Hatšepsut je prikazana kao sfinga koja pobjeđuje u zapadnoj Aziji.⁴⁹³ Centralna scena sjeverne

⁴⁸⁵ Bryan, 2003, 232.

⁴⁸⁶ Cooney, 2014, 258.

⁴⁸⁷ Ibidem.

⁴⁸⁸ Pawlicki, 2018, 18.

⁴⁸⁹ Ibidem, 23.

⁴⁹⁰ Opis začeta: *[He made] his shape in that of the Majesty [of] her husband, the King of Upper and Lower Egypt, Aakheperkara (Thutmose I).* (Urk. IV 219.11). Zatim se daje zapis o božjoj odredbi koja se odnosi na Hatšepsut: *She will exercise the beneficent kingship in the entire land ... (she will) rule the Two Lands and lead all the living ones.* (Urk. IV, 221.9, 15). Preuzeto iz Gabolde, 2014, 34.

⁴⁹¹ Urk. IV, 38, 15. Preuzeto iz Gastos Singer, 2005, 39.

⁴⁹² Gastos Singer, 2005, 39.

⁴⁹³ Macy Roth, 2005b, 147.

kolonade je ona na kojoj Hatšepsut peca i plovi Deltom, te nudi statue bogovima vjerovatno u Memfisu.⁴⁹⁴ Scene stereotipnog nasilja na nižim nivoima hrama su one koje bi se obično pojavljivale na ulaznim stubovima hramova raznih faraona. Još više narativne scene pokazuju transport obeliska.⁴⁹⁵ Niža i srednja terasa bolje su očuvane od najviše terase, kojoj su pristup imali samo najviši dužnosnici i svećenstvo.⁴⁹⁶

Hatšepsut je izgradila hram odmah do hrama Mentuhotepe II,⁴⁹⁷ jakog faraona iz Jedanaeste dinastije, koji je ponovo ujedinio Egipat i ustanovio drugo zlatno doba egipatske historije. Senenmut, ukoliko je on bio arhitekta, je prihvatio generalnu strukturu hrama Mentuhotepe II, ali je velika originalnost Hatšepsutinog kompleksa u položaju terasa.⁴⁹⁸ Ovaj potez kao i izgled hrama, rampe i terase služile su da njenu vladavinu prikažu kao još jedno zlatno doba Egipta.⁴⁹⁹ Pored toga što je hram inspirisan hramom Mentuhotepe II može se prepoznati i forma preuzeta iz Prvog međuperioda.⁵⁰⁰ Terasasti hramovi često su građeni u Drugom međuperiodu, a još češće u Osamnaestoj dinastiji.⁵⁰¹ Pogrebni hramovi faraona nazivali su se *Hramom milion godina* i takav je slučaj bio i sa *Djeser djeseru*.⁵⁰²

Hram Hatšepsut, kao i hram Mentuhotepe II izgrađen je nasuprot liticama, sa svetištima uklesanim u stijeni – mjesto dramatično dodaje učinku arhitekture.⁵⁰³ Iako slijedi hiljadugodišnje tradicije grobnica u stijeni Hatšepsutin pogrebni hram je mnogo veći i pokazuje istančan ukus za arhitektonski dizajn jako povezan sa mjestom.⁵⁰⁴ Hatšepsut je mogla biti inspirisana formama mnogih svojih prethodnika – hram je mogao biti inspirisan i hramom njenog oca koji je posvećen Ozirisu u Karnaku, a sličan je njenom u Deir el-Bahri.⁵⁰⁵

⁴⁹⁴ Macy Roth, 2005b, 147.

⁴⁹⁵ Ibidem.

⁴⁹⁶ Ibidem, 150; U hramu su nađeni i ulomci posuđa, do 1994. godine nađeno je 36 posuda i ulomaka. Szafranski, 1994, 64.

⁴⁹⁷ Vladao od oko 2051. do 2000 godine p. n. e. Hilliard i Wurtzel, 2009, 26.

⁴⁹⁸ Grimmel, 1996, 227.

⁴⁹⁹ Hilliard i Wurtzel, 2009, 26.

⁵⁰⁰ Bryan, 2003, 232.

⁵⁰¹ Ibidem.

⁵⁰² Cooney, 2014, 197.

⁵⁰³ Dunn, 2001, 13.

⁵⁰⁴ Ibidem.

⁵⁰⁵ Bryan, 2003, 232; Ovaj hram je jedinstven primjer faraonskog spomenika na kojem su predstavljene razne životinje u svom ukrasu. (Braulinska, 2015, 20).

Ipak, ako Hatšepsut i jeste imala inspiraciju u nekim drugim hramovima, ona je sve te razne ideje spojila u jedan hram koji je postao eksplozija umjetničkog stvaralaštva.⁵⁰⁶ Krajolik, terasasta arhitektura, pozicija skulptura je stvorila jedno od velikih arhitektonskih čuda antičkog svijeta – remek-djelo faraonske hramovne arhitekture, vrhunac kreativnosti i inovativnosti Hatšepsutinog programa.⁵⁰⁷ Čini se da su Hatšepsut i njeni arhitekti bili svjesni istodobne minojske arhitekture, koja se širila mediteranskim kulturama; Egipćanima su bila poznata nova obilježja arhitekture tog vremena.⁵⁰⁸ Integracija u krajolik, povišene platforme, monumentalna stubišta i kolonade otvorene prema svjetlu bile su karakteristična obilježja minojske arhitekture palače.

Lokacija i arhitektonska forma hrama u Deir el Bahri pokazivali su Hatšepsutinu vezu sa Mentuhotepom II. Obzirom da je njegova vladavina smatrana zlatnim dobom, svojim povezivanjem sa njim Hatšepsut je željela da se njena vladavina smatra novim zlatnim dobom.⁵⁰⁹ Neke scene, poput scene pecanja, predstavljaju aluzije na Petu dinastiju sa kojom se Hatšepsut također željela povezati.⁵¹⁰ Najviše se aludira na Petu i Jedanaestu dinastiju – Jedanaestu po vanjskom izgledu hrama, a Petu po unutrašnjim inskripcijama. Dosta se referira na Tebe odakle je njena porodica i Memfis gdje vladala, hram tako veže dva velika perioda egipatske historije i dva najznačajnija grada Osamnaeste dinastije u harmoničnu cjelinu.⁵¹¹ Hatšepsutina duboka pozivanja na prošlost radi legitimiteta nisu bila ograničena samo na Deir el-Bahru, ali su tu pronašla svoj najpotpuniji izraz.⁵¹²

Iako je Tutmos III izvršio *damnatio memoriae* nad Hatšepsut, te je zbog toga uništio neke njene građevine, ovaj hram nije pretrpio nikakva oštećenja. Winlock smatra da Hatšepsutin hram u Deir el Bahri nije uništen jer struktura posvećena bogovima ne može lako biti napuštena. On kaže da je hram mogao biti uništen da nije sadržavao svetište državnom bogu Amonu.⁵¹³ Tutmos je nakon Hatšepsutine smrti podigao svoj hram između njenog hrama i hrama Mentuhotepe II

⁵⁰⁶ Szafranski, 2014, 125.

⁵⁰⁷ Ibidem.

⁵⁰⁸ Ibidem, 126.

⁵⁰⁹ Macy Roth, 2005b, 147.

⁵¹⁰ Ibidem, 149.

⁵¹¹ Ibidem, 150. To zajedno reflektuje veoma staru temu, unifikaciju Gornjeg i Donjeg Egipta, ciklično obnavljanje egipatske države koja je simbolično obnovljena sa svakim novim faraonom. Baš kao i faraoni rane Pete dinastije Hatšepsut je tvrdila svoj legitimitet preko božanskog rođenja i glorifikujući vladavinu božanskog oca, Ra.

⁵¹² Cwiek, 2014, 93.

⁵¹³ Winlock, 1932, 326.

nazvan *Djeser Akhet*.⁵¹⁴ Hram Hatšepsut nastavio je funkcionirati još dugo poslije njene smrti. Na hramu su pronađeni grafiti i iz rimskog vremena. Pronađene su dvije molitve za ozdravljen izvjesnog Eugraphiosa iz perioda prvog ili drugog stoljeća nove ere, koji pokazuju da je gornja terasa ovog hrama postala ljekovito središte u vremenu Ptolomejevića.⁵¹⁵

Hatšepsutin hram postao je model mnogih budućih građevina. Glavni sljedbenik bio je upravo Tutmos III – njegova dva hrama pratila su ovaj model.⁵¹⁶ Inspiraciju u Hatšepsutinim graditeljskim poduhvatima koji se tiču hramova pronašli su i Amenhotep II, Tutmos IV, Ramzes II, Ramzes III; selekciju kultova i plan njihovih lokacija unutar hrama pratili su još mnogi stoljećima kasnije.⁵¹⁷ U toku vladavine Hatšepsut na hramu su rađene razne preinake i on je mijenjan i dograđivan do vremena pred njenu smrt.⁵¹⁸ Kako su Winlock (u razdoblju od 1894. do 1898.) i Neville (od 1911. do 1931.) vršili brojna istraživanja, prvi za Britanski muzej u Londonu, a drugi za Metropolitan muzej u New Yorku, ne čudi da se veliki dio spomenika iz Hatšepsutinog hrama u Deir el-Bahri danas čuva upravo u ovim muzejima.⁵¹⁹

Hatšepsutin hram u Deir el-Bahri jedna je od najvećih građevina iz starog Egipta koja je bila stvorena za ženu, a njene statue postavljene tamo funkcionirale su u potrazi za njenom regeneracijom i ponovnim rađanjem za zagrobni život.⁵²⁰ Godine 2000. nakon višedecenijskih istraživanja i rekonstrukcija završena je rekonstrukcija gornje terase hrama koja je od tada otvorena za posjetitelje.⁵²¹ Ista terasa nalazi se na na UNESCO-vom spisku svjetske baštine.⁵²² Još uvijek na rekonstrukciji ovog hrama rade brojni poljski istraživači.⁵²³

⁵¹⁴ Sampsell, 2004, 20

⁵¹⁵ Metawi, 2013, 112-113.

⁵¹⁶ Arnold, 2005, 139.

⁵¹⁷ Ibidem, 140.

⁵¹⁸ Dunn, 2001, 6.

⁵¹⁹ Tomorad, 2018, 86.

⁵²⁰ Diamond, 2020, 176. Za stare Egipćane je vječni život podrazumijevao da nikad ne budu zaboravljeni od svog potomstva. Užasna ironija dogodila se u oktobru 1997. godine kada je svijetom odjeknulo ime Hatšepsut jer su fundamentalistički teroristi otvorili vatru na turiste okupljene na otvorenim terasama njen hrama. Dok su neki mogli pobjeći na sigurno, iza stupova i u kapelu Hator, tridesetak ljudi je ubijeno. (Dunn, 2001, 14).

⁵²¹ Tomorad, 2018, 83.

⁵²² Ibidem.

⁵²³ Ibidem.

6.3.2. Hatšepsutini doprinosi hramu u Karnaku: Obelisci, Osmi pilon, Crvena kapela

Karnak je poznat po kompleksima hramova koje su gradili i dograđivali razni faraoni. Ovo mjesto bilo je centar kulta Amona, najvažniji religijski centar u Egiptu.⁵²⁴ Karnak se može podijeliti u četiri odjeljka: južni Karnak sa svojim hramom božice Mut, istočni Karnak sa hramom Atenu, mjesto hrama boga Montu i glavni/centralni karnak gdje je sjedište Amona-Ra.⁵²⁵ Prvi nepobitni dokazi za postojanje hrama Amona-Ra u Karnaku potiču iz vremena Intefa II, odnosno Prvog međuperioda.⁵²⁶ Sa svakom vladavinom faraoni su dodavali strukture i elemente hramu u Karnaku na kraju ga pretvorivši u najveći preživjeli religijski kompleks na svijetu.⁵²⁷ Hram je mijenjan u raznim periodima. Kao i oni prije njega i Ahmos I je doradio hram u Karnaku. To su nastavili činiti i drugi članovi rane Osamnaeste dinastije. Kako je Karnak bio izgrađen od blatne opeke Hatšepsut je, kao i njen otac, željela da ga ponovo izgradi u kamenu.⁵²⁸

Tutmos I i Tutmos II podigli su po par obeliska⁵²⁹ ispred hrama Amona u Karnaku.⁵³⁰ Hatšepsut je nastavila program gradnje svog oca i započela nekoliko novih projekata. Samo se par struktura hrama u Karnaku može sa sigurnošću datirati u vrijeme Hatšepsutine vladavine.⁵³¹ Jedan od tih je set odaja sjeverno i južno od granitne kapele koji je preuređen oko 320. godine p.n.e za Filipa Arhidaeusa, brata Aleksandra Velikog. Smatra se da je Hatšepsutina Crvena kapela mogla originalno biti smještena u ovom centralnom području. Hatšepsut je također postavila par enormnih obeliska od crvenog granita, kao i pilon⁵³² koji egiptolozi danas nazivaju Osmi pilon.⁵³³

⁵²⁴ Dunn, 2001, 12.

⁵²⁵ Sullivan, 2010, 1.

⁵²⁶ Ibidem.

⁵²⁷ Cooney, 2014, 260.

⁵²⁸ Ibidem 131; Iako je Karnak 1589. godine otkrio i proučavao venecijanski istraživač, a slijedili su ga i britanski egiptolozi, proučavanje, obnova i rekonstrukcija cijelog nalazišta Karnak započeli su pod vodstvom francuskih arheologa 19. stoljeća. (Lauffray, 1967, 77-81).

⁵²⁹ Obelisk je kameni monolit. Ima četiri strane, stoji uspravno i završava se gradacijski uzdižući se u vrh koji izgleda kao mala piramida zbog čega se naziva piramidion. Obelisci su bili povezani sa solarnim kultom Ra. U Novoj državi najčešće su dizani u paru na ulazu u hram. Strane su bile prekrivene reljefima i inskripcijama o značajnim događajima za vladavinu faraona. Posebna pažnja posvećena je transportu i podizanju obeliska. (Gastos Singer, 2005, 39 i 40). Obzirom na njihovu veličinu Egipćani su smatrali da je podizanje obeliska djelo bogova, odnosno samo je faraon sa milošću bogova mogao učiniti takvo djelo, ravno čudu. (Cooney, 2014, 160).

⁵³⁰ Sampsell, 2004, 19,

⁵³¹ Ibidem.

⁵³² Grčki izraz za monumentalna vrata egipatskih hramova.

⁵³³ Sampsell, 2014, 19.

U posljednjim godinama Tutmosa II vjerovatno je podignuta jedna od zgrada hrama koja je bila prethodnik Crvene kapele.⁵³⁴ Tu je Hatšepsut prikazana kao kraljica koja slijedi svog muža.⁵³⁵

Osmi pilon koji je izgradila Hatšepsut bio je novi južni ulaz u predvorje hrama. Lice sa pilona je izbrisano i redekorisano u prvim godinama vladavine sina Tutmosa III, Amenhotepa II.⁵³⁶ Povezujući Karnak sa hramom Mut vjerovatno je sklanjala pažnju sa vrata Tutmosa II, tj. sa puta prije Četvrtog pilona.⁵³⁷ Hatšepsut je svojim dograđivanjem i promjenama u kompleksu hrama promijenila samu srž Karnaka, uklanjajući neke strukture i postavljajući nove.⁵³⁸ Hatšepsut je promijenila poštovani, ali ne spektakularni kompleks u pravo nacionalno svetište.⁵³⁹ Preoblikovala je srce hrama iz Srednje države. Napravila je i konstrukciju poznatu pod nazivom *Palača Maat*, što je bio novi kompleks koji je predstavljao ulaz u još postojeći dio svetišta Srednje države, a koji je uključivao kvarcitu svetište, sada poznato kao *Chapelle Rouge*, odnosno Crvena kapela.⁵⁴⁰ Dogradila je i kameni trijem za posebne rituale božici Mut i ponovo izgradila njen hram od kamena.⁵⁴¹

Hatšepsut je podigla četiri obeliska u hramu Amona u Karnaku od kojih su dva potpuno nestala.⁵⁴² Obelisci su od roze granita iz Asuana, a inskripcije se nalaze sa sve četiri strane obeliska.⁵⁴³ Dva obeliska koja su nestala bila su podignuta na istočnom rubu Karnaka i oni se pominju na natpisu kamenoloma u Asuanu, te se pominju na zidovima hrama u Deir el-Bahri.⁵⁴⁴ Obelisci su bili prekriveni elektrumom i namijenjeni proslavi Hatšepsutinog Sed fesivala.⁵⁴⁵ Od para koji je ostao, sjeverni još stoji u originalnoj poziciji dok je drugi pao. Obelisk koji i dalje stoji

⁵³⁴ Gabolde, 2014, 38.

⁵³⁵ Ibidem.

⁵³⁶ Bryan, 2003, 231.

⁵³⁷ Ibidem.

⁵³⁸ Sullivan, 2010, 6.

⁵³⁹ Keller, 2005b, 97.

⁵⁴⁰ Ibidem.

⁵⁴¹ Cooney, 2014, 243.

⁵⁴² Lichtheim, 1978, 25.

⁵⁴³ Ibidem.

⁵⁴⁴ Sullivan, 2010, 8.

⁵⁴⁵ Ibidem, 6.

je visok 97.5 stopa⁵⁴⁶ i trenutno je najveći obelisk koji stoji u Egiptu.⁵⁴⁷ Inskripcije se nalaze na sve četiri strane obeliska i na bazi.⁵⁴⁸

Na inskripcijama se vidi nekoliko bitnih tačaka Hatšepsutine vladavine: prva je njena posvećenost njenom božanskom ocu Amonu i njenom zemaljskom ocu Tutmosu I – podignuti su u slavu Amonu i za sjećanje na Tutmosa I.⁵⁴⁹ Tu je i tema njenog polaganja prava na tron – Amon je nju odredio da bude kralj.⁵⁵⁰ Muška i ženska figura njene ličnosti vidi se u inskripcijama: ona je sin i kćerka Amona.⁵⁵¹ Dva obeliska koja su preživjela bila su, u vrijeme proskripcija Hatšepsut, zatvoreni kamenom kapijom da se ne bi vidjeli, te je sa njih izbrisan pomen Hatšepsut, kao i na Osmom pilonu.⁵⁵² Obelisci koje je podigla bili su visočiji od krova hrama.⁵⁵³ Transport obeliska nadgledao je Senenmut.⁵⁵⁴

U srcu kompleksa Hatšepsut je je naručila izgradnju kapele od roze kvarca i crnog diorita – Crvene kapele. Crvena kapela ili *Chapelle Rouge*, naziv je dobila od istraživača zbog svoje boje. Nalazila se u samom srcu hrama u Karnaku.⁵⁵⁵ Vjerovatno je Hatšepsut morala premjestiti barkno svetište koje je stajalo na mjestu gdje je ona namjeravala da bude Crvena kapela.⁵⁵⁶ Na Crvenoj kapeli počelo se raditi nakon festivala *Sed*.⁵⁵⁷ Širenje kapele završeno je oko sedamnaeste godine njene vladavine.⁵⁵⁸

Na blokovima Crvene kapele nalazi se tekst od historijske važnosti. Ostaci ovog natpisa, čitani zajedno s manje dobro očuvanom kopijom u Deir el Bahri, bilježe zapis o božanskom izboru Hatšepsut od strane Amona i značaj ovog teksta leži u tome.⁵⁵⁹ Također je najraniji zapis ove vrste

⁵⁴⁶ Obelisk je težak približno 320 tona. Natpis na njegovoj bazi ukazuje da je za rezanje monolita iz kamenoloma bilo potrebno sedam mjeseci rada. Gray, https://sacredsites.com/africa/egypt/obelisk_of_queen_hapshetsut_karnak.html

⁵⁴⁷ Lichtheim, 1978, 25.

⁵⁴⁸ Gastos Singer, 2005, 40.

⁵⁴⁹ Ibidem.

⁵⁵⁰ Lichtheim, 1978, 25. Potpuni prevodi teksta obeliska mogu se naći u: Lichteim, *Ancien Egyptian Literature: Volume II: The New Kingdom*; Gastos Singer: *The obelisk of Hatshepsut: Legitimacy and propaganda*.

⁵⁵¹ Ibidem..

⁵⁵² Sullivan, 2010, 11.

⁵⁵³ Lesko, 1991, 11.

⁵⁵⁴ Cooney, 2014.

⁵⁵⁵ Matić, 2016, 135.

⁵⁵⁶ Cooney, 2014, 251.

⁵⁵⁷ Ibidem.

⁵⁵⁸ Sullivan, 2010, 7.

⁵⁵⁹ Gillen, 2005a, 1.

koji je pronađen.⁵⁶⁰ Tekstovi iz Karnaka i Deir el-Bahre o krunidbi⁵⁶¹ gotovo su identični, mada fragmentarni.⁵⁶² Tu su i reljefni prizori i natpisi koji pominju Tutmosa II, Tumosa III, Hatšepsut i Neferure i prikazuju njihovu ulogu u svakodnevnom funkcionisanju hrama.⁵⁶³

Tekstovi i reljefi sa zidova Crvene kapele predstavljaju kulminaciju Hatšepsutinog koncepta božanskog kraljevstva.⁵⁶⁴ Ni na jednom od ovih prikaza Hatšepsut nije prikazana kao žena. Ona i Tutmos III su tu predstavljeni potpuno isto, kao replika jednog istog faraona, iako je Hatšepsut davana primarna pozicija.⁵⁶⁵ Kapela je dizajnirana za smještaj Amonove barke u kojoj je kip Amona plovio od jednog hrama do drugog tokom festivala. Kapela je bila ukrašena, pored scena krunidbe, scenama festivala *Opet* i *Wadi*, te drugim temama u kojima je u većini slučajeva bio istaknut Amon.

U vrijeme Hatšepsutine smrti Crvena kapela nije bila završena, završio ju je Tutmos III.⁵⁶⁶ No, oko pet godina nakon početka samostalne vladavine Tutmos je Hatšepsutinu Crvenu kapelu koju je sam završio rastavio blok po blok, vjerovatno jer više nije htio biti povezan sa njenom vladavinom.⁵⁶⁷ Prizor na blokovima su unakaženi, a blokovi su stajali u predgrađu hrama nepoznato vremensko razdoblje.⁵⁶⁸ Nakon toga su završili na slučajnoj hrpi negdje u krugu Karnaka, ali van svetih granica hrama.⁵⁶⁹ Zašto je Tutmos III rastavio Crvenu kapelu a ostavio većinu drugih Hatšepsutinih spomenika netaknutim ostaje misterija. Na zidovima Crvene kapele sačuvan je, fragmentarno na osam blokova, kraljevski popis hramova.⁵⁷⁰

Blokovi koji su pronađeni su rekonstruirani, a sama kapela je potpuno rekonstruirana i nalazi se u u Muzeju na otvorenom u Karnaku pri Centru Franco-Égyptien d'Étude des Temples

⁵⁶⁰ Gillen, 2005a, 1.

⁵⁶¹ Kompletan prevod krunidbenog teksta dostupan je u Gillen: *The historical inscription on queen Hatshepsut's Chapelle Rouge: part 2 translation.*

⁵⁶² Gillen, 2005b, 1.

⁵⁶³ Sullivan, 2010, 7; Blokovi iz hrama u Karnaku pokazuju da je ime Tutmosa III zamijenjeno sa imenom Tutmosa II nakon što je Hatšepsut postala faraon. To je jedini hram Hatšepsut u kojem se desilo da su izbrisane slike Tutmosa III. Vjerovatno je samo htjela da pokaže čišću povezanost sa političkom moći ranije u vladavini, ukazujući da vlada zbog veze sa mrtvim mužem, ali ovo je moglo značiti i nešto više. Ubrzo je vratila Tutmosa III na reljefe. (Cooney, 2014, 174).

⁵⁶⁴ Cooney, 2014, 251.

⁵⁶⁵ Ibidem.

⁵⁶⁶ Ibidem, 279.

⁵⁶⁷ Ibidem, 282. Od tada nije više pomenuo Hatšepsut ni na jednom tekstu, statui ili papirusu.

⁵⁶⁸ Sullivan, 2010, 11.

⁵⁶⁹ Cooney, 2014, 282.

⁵⁷⁰ Iwaszczuk, 2017a, 3.

de Karnak; rekonstrukcija se vršila pod vodstvom François Larché.⁵⁷¹ To je rezultiralo novim, preciznijim rasporedom blokova na osnovu njihovih fizičkih karakteristika. Blokovi su korišteni od strane kasnijih faraona za njihove građevinske projekte. Kapela je rekonstruirana 2001. godine.

6.3.3. Drugi hramovi

Hatšepsut je izgradila, preuredila ili dogradila ogroman broj građevina, uglavnom hramova. Iako su njeni najinovativniji i najtrajniji projekti bili u Tebi, ona je sistematično gradila širom Egipta od sjevera ka jugu: tu su hramovi za Ptah u Memfisu, Thotha u Hermopolisu, Speos Artemidos za Pakhet u Beni Hasanu, hramovi za Khnum i Satet at Elefantini, Montu u Armantu, Ptah u Tebama, i brojne konstrukciju u Nubiji.⁵⁷² U Tebama je bila koncentrirana na projekte sa obje strane zpadne obale Nila: to su Medinet Habu, Deir el-Bahri i Dolina kraljeva, te hramovi u Karnaku i Luxoru zajedno sa procesionalnom povezanošću.⁵⁷³

U vrijeme kada je Hatšepsut započela svoju vladavinu, mnoge su stare zgrade propadale nakon godina korištenja, hramovi podignuti tokom Srednje države bili su u lošem stanju. Takav je bio slučaj i s hramom u Medinet Habu. To je opravdalo obnovu, čiji je cilj bio vratiti hramu sjaj, što je objasnio Tutmos III na jednom od arhitrava tog zdanja.⁵⁷⁴ Hatšepsut i Tutmosis III obnovili su hram u čast Amonu u Medinet Habu, prije nazivan *Djemet*.⁵⁷⁵ Izvorne temelje hrama u Medinet Habu postavio je Tutmos I i hram se zvao *Sjaj Zapada* ili *Amon je sjajan na prijestoljima*.⁵⁷⁶ Hatšepsut je režirala veći dio gradnje hrama, ali posveta i otvaranje nalazišta datiraju u doba vladavine Tutmosa III.⁵⁷⁷ Ovaj hram bio je jedna od stanica festivalskih procesija.

⁵⁷¹ Gillen, 2005b, 1.

⁵⁷² Cooney, 2014, 201; Keller pod hramovima u Nubiji nabroja hramove u Elefantini, Kom Ombo, Hierakonpolosu, Gabel el-Silsilah, Meiru (Cusae).⁵⁷² (Keller, 2005b, 97); Novija istraživanja u hramu Hator u Serabit el-Khadmi dala je dragocjene informacije o različitim fazama Hatšepsutine karijere. (Mizracy, 2016, 165). Serabit el-Khadma smještena je na Sinaju.

⁵⁷³ Keller, 2005b, 97. Zbog obimnosti nije moguće detaljno obraditi sve hramove u ovom radu.

⁵⁷⁴ Iwaszczuk, 2017a, 175.

⁵⁷⁵ Bunson, 2002, 231.

⁵⁷⁶ Ibidem, 232

⁵⁷⁷ Ibidem.

U vrijeme suvladalarstva sa Tutmosom III podigla je južno od Beni Hasana⁵⁷⁸ hram koji su Grci nazvali Speos Artemidos.⁵⁷⁹ Hram leži na južnoj strani male, stjenovite i slikovite doline oko milje južno od grobnice Beni Hasan, u blizini ušća.⁵⁸⁰ Speos je usječen u živoj stijeni i sastoji se od dvije odaje: veće, što je vanjsko predvorje ili trijem, i male – unutarnje svetište sa kojim je trijem povezan kratkim prolazom.⁵⁸¹

Nema dokaza da su vladari prije Hatšepsut gradili u srednjem Egiptu – inskripcije sa Speos Artemidos prenose da je ona bila prva koja je obnavljala hramove u tom dijelu od dana destruktivnih ratova sa Hiksima.⁵⁸² Hatšepsut je u vlastitim inskripcijama tvrdila da je ponovo izgradila hramove u Hebenu, Hermopolisu i Cusae i da je radila za božicu-lavicu Pakhet⁵⁸³ u svetom regionu oko Speosa.⁵⁸⁴ Na ovim inskripcijama Hatšepsut sebe opisuje kao predodređenu proročanstvom Amona da obnovi sve hramove i vrati red Egiptu nakon haosa koji su donijeli Hiksi.⁵⁸⁵ Speos Artemidos spada u lokalne hramove, odnosno hramove posvećene lokalnim božanstvima, ali prenosi istu poruku kao i tebanski natpisi.⁵⁸⁶ Ovaj hram je obnovio i uzurpirao Seti I.⁵⁸⁷ Tutmos III nije uništio Speos Artemidos.

U Buhenu u Nubiji Hatšepsut je sagradila hram Horusu buhenskom.⁵⁸⁸ Ovaj hram okružen je redom stubova i ima karakterističan izgled hramova Osamnaeste dinastije.⁵⁸⁹ Scene na zidovima hrama originalno su uključivale figure i Hatšepsut i Tutmosa III, ali kasnije je Hatšepsutino ime zamijenjeno Tutmosovim, te imenom njegovog oca i djeda. Na zidovima ovog hrama također je zabilježena scena krunidbe.⁵⁹⁰ Hram Horusu buhenskom, sada je potpuno pomjeren u muzej

⁵⁷⁸ Područje srednjeg Egipta.

⁵⁷⁹ Bunson, 1999, 151. Naziv potiče od toga što su Grci Pakhet poistovjećivali sa Artemidom. Danas je mjesto poznato kao Stabl Antar, po islamskom pjesniku. Naziv mjesta Beni Hasan al-Shurruq potiče od arapskog plemena. Speos je grčka riječ za svetišta starog Egipta posvećena pojedinačnim božanstvima. (Bunson, 2002, 68 i 387).

⁵⁸⁰ Fairman i Grdseloff, 1947, 14.

⁵⁸¹ Ibidem.

⁵⁸² Bryan, 2003, 230.

⁵⁸³ Kult Pakhet bio je lokalni kult regije Beni Hasan. Tyldsley, 1996.

⁵⁸⁴ Bryan, 2003, 230.

⁵⁸⁵ Urk, IV, 383-391. Preuzeto iz Gastos Singer, 2005, 38.; Puni prevod teksta iz Speos Artemidos: Allen, *The Speos Artemidos Inscription of Hatshepsut*.

⁵⁸⁶ Bickel, 2014, 31.

⁵⁸⁷ Fairman i Grdseloff, 1947, 14.

⁵⁸⁸ Hart, 2005, 75.

⁵⁸⁹ Bryan, 2003, 229.

⁵⁹⁰ Davies, 2005, 53.

Khartoum.⁵⁹¹ Značaj hrama u Buhenu je u visokim standardima onih koji su na njemu radili i u ljepoti reljefa.⁵⁹² Hatšepsut je sigurno gradila i u gornjoj Nubiji, ali do sada je jedino mjesto koje je pokazalo dokaze o arhitektonskoj i vjerskoj ulozi faraona rane Osamnaeste dinastije u toj regiji Dukki Gel gdje se nalaze hramovi Tutmosa I.⁵⁹³ Ove hramove Hatšepsut je dorađivala.⁵⁹⁴ Hatšepsut je podigla i hram božici Satet i bogu Khnumu u Elefantini⁵⁹⁵ Satet je bila čuvar nubijskih južnih zemalja.⁵⁹⁶ Khnum je bio bog plodnosti. Hram Satet imao je ugrađene reljefe i granitnu nišu.⁵⁹⁷ Hram Khnuma imao je dodatke koje su izgradili Ramzes II i Nektanebo.⁵⁹⁸ U Armantu u južnim Tebama pronađen je hram Osamnaeste dinastije koji je izgradila Hatšepsut, a obnovio Tutmos III.⁵⁹⁹

Dostignuća zajedničke vladavine Hatšepsut i Tutmosa III u programu gradnje bila su čudesna. Hatšepsutini arhitektonski projekti bili su aktivni na mnogim mjestima. Njeni spomenici protezali su se od planina Sinaja, gdje gradila hramove u stijeni, do kamenih hramova u tvrđavi Buhen u Nubiji, ali Teba je svakako bila glavno mjesto u njenim planovima.⁶⁰⁰

6.3.4. Dvije grobnice Hatšepsut

Glavni cilj drevnih Egipćana bila je priprema za zagrobni život.⁶⁰¹ Zato su oni gradili svoje grobnice za vrijeme života i pripremali ih što bolje mogu. Hatšepsut je posjedovala dvije grobnice. Prvu grobnicu počela je graditi kada je još bila kraljica. Ta grobnica nalazi se u mjestu Wadi Sikkat Taqa el-Zeid.⁶⁰² Radi se o mjestu u tajnom rascjepu, smještenom južno od Deir el-Bahre.⁶⁰³ U grobnici je nađen sarkofag od vapenca, ali nema dokaza da je ukopana tamo.⁶⁰⁴ Ovu grobnicu

⁵⁹¹ Bryan, 2003, 229; Hram se sada nalazi u Nacionalnom muzeju Sudana u Khartomu, jer je na mjestu gdje je bio napravljeno Nasser jezero. (Cooney, 2014, 149.)

⁵⁹² Davies, 2005, 53.

⁵⁹³ Vallabele, 2014, 440; Tutmos I je u Dukki Geli izgradio tri hrama. (Bonnet, 2014, 427).

⁵⁹⁴ Bonnet, 2014, 427.

⁵⁹⁵ Bunson, 2002, 58.; Elefantina - Otok u Nilu.

⁵⁹⁶ Cooney, 2014, 144.

⁵⁹⁷ Bunson, 2002, 58.

⁵⁹⁸ Ibidem.

⁵⁹⁹ Ibidem, 133.

⁶⁰⁰ Wilkinson, 2010, 199.

⁶⁰¹ Vjera u zagrobni život, koja se ogleda u detaljnim pripremama za pokop, bila je univerzalna briga za sve razine društva. Wilkinson, 2007, 2.

⁶⁰² Carter, 1917, 107-118.

⁶⁰³ Der Manuelian i Loeben, 1993, 28.

⁶⁰⁴ Bunson, 2002, 162 .

Hatšepsut je započela ili za vrijeme života Tutmosa II ili nedugo nakon njegove smrti, zajedno sa kvarcnim sarkofagom. Ipak, uskoro ju je napustila i ovaj sarkofag je zamijenio novi, veći i ljepši.⁶⁰⁵

Grobnicu je je istražio Howard Carter 1916. godine, šest godina prije nego što je locirao grobnicu Tutankamona.⁶⁰⁶ Sarkofag, koji je nađen unutra, slijedom kraljevskih sarkofaga sa početka Osamnaeste dinastije koji je uspostavio Hayes dobio je oznaku A.⁶⁰⁷ Vjerovatno je u Wadi Sikkat Taqa el-Zeid bila pripremljena i grobnica za Neferure.⁶⁰⁸ Izgleda da je Hatšepsut ovu grobnicu napustila prije nego je bila dovršena.⁶⁰⁹

U ovu prvu Hatšepsutinu grobnicu originalno se ulazilo stepenicama koje su zarezane pri dnu rascjepa u stijeni; dugi koridor završava sobom koja ima drugi koridor koji vodi desno do veće sobe – u toj sobi nalazio se žuti kvarcni sarkofag sa Hatšepsutinim imenom i titulama kraljice.⁶¹⁰ To je prvi kameni sarkofag napravljen za člana kraljevske porodice i kasnije će to postati tradicija za faraone Osamnaeste dinastije.⁶¹¹ Ova grobnica uključivala je i rampu koja je vodila do sobe na nižem nivou, što nije poznato u ranijim grobnicama kraljica i imala je neke karakteritike slične grobnicama kraljeva.⁶¹²

Nakon što je Hatšepsut postala faraon ova grobnica očigledno nije bila dovoljna za funkciju koju je obnašala i smatrala je da joj je potrebna nova grobnica, u Dolini kraljeva.⁶¹³ Tradiciju sahranjivanja u Dolini kraljeva započeo je Tutmos I.⁶¹⁴ Grobnice u Dolini kraljeva⁶¹⁵ smještene su na zapadnoj obali Nila, u vapenačkim liticama.⁶¹⁶ I ovu, drugu Hatšepsutinu grobnicu, ispitaio je Carter 1903. godine i također je bila prazna. Dobila je oznaku KV 20.⁶¹⁷ Do Cartera vlasnik grobnice bio je nepoznat. Ulaz je sadržavao Hatšepsutino krunidbeno ime, Maatkare.⁶¹⁸

⁶⁰⁵ Cooney, 2014, 148.

⁶⁰⁶ Der Manuelian i Loeben, 1993, 28

⁶⁰⁷ Ibidem.

⁶⁰⁸ Carter, 1917, 107-118.

⁶⁰⁹ Dorman, 2005a, 87.

⁶¹⁰ Roehrig, 2005b, 184,

⁶¹¹ Ibidem.

⁶¹² Ibidem.

⁶¹³ Der Manuelian i Loeben, 1993, 28.

⁶¹⁴ Roehrig, 2005b, 184.

⁶¹⁵ Lokacija groblja Dolina kraljeva je u pustinji zapadno od Deir el-Bahre. Roehrig, 2005b, 185.

⁶¹⁶ Sullivan, 2010, 1.

⁶¹⁷ King's valley 20 – sistem oznake grobnica iz Doline kraljeva.

⁶¹⁸ Roehrig, 2005b, 185.

Izgleda da je grobnica KV 20 bila među onima koje su od antike otvorene i opljačkane, te je njeno prisustvo zabilježeno od strane Napoleonovih stručnjaka 1799. godine i od strane Belzonija 1817. premda su prolazi bili zagušeni ruševinama nedaleko od ulaza.⁶¹⁹ Zidovi grobnice nisu bile ukrašeni, odnosno ukrasi nisu preživjeli od antike i privlačila je malo pozornosti do 1824. godine kada je James Burton iskopao poplavom zacementirane krhotine i došao do drugog stubišta prije napuštanja djela zbog "mefitskog zraka".⁶²⁰ Tek je u sezoni 1903-1904 Howard Carter, koji je radio za Theodorea Davisa, uspio probiti tunele dolje u grobnu komoru.⁶²¹

Grobница je bila locirana nedaleko od pogrebnog hrama u kom su se vršili rituali za faraona, tačnije sa druge strane stijena.⁶²² Ovaj jedinstveni i impresivni grob urezan je preko 960 m ispod površine i preko 2.133 m u stranu litice na istoj osi kao i kraljičin pogrebni hram iz Deir el-Bahre.⁶²³ Loš kvalitet kamena prisilio je plan grobnice da se zaobli i udvostruči, a dekoracije na zidovima nisu preživjele do danas, iako je pronađeno petnaest zidnih blokova sa religijskim tekstovima.⁶²⁴

Nova grobnica sadržavala je novi kvarcitni sarkofag za ženskog faraona i još jedan sarkofag pored toga. Veći sarkofag bio je za Hatšepsut, a drugi je napravljen ranije u njenoj vladavini i bio je prilagođen za njenog oca. Ova dva sarkofaga dobili su oznake C i D.⁶²⁵ Iz razloga što KV 20 leži tačno iza stijena sa druge strane hrama Hatšepsut u Deir el-Bahri Carter je vjerovao da je ovu grobnicu počela praviti Hatšepsut, no John Romer predložio je mogućnost da je to izvorno bila grobnica Tutmosa I koju je Hatšepsut preuredila za sebe i oca.⁶²⁶ U prilog tome ide da je sarkofag Tutmosu I koji je pronađen u KV 38 napravio, po svoj prilici, njegov unuk Tutmos III.⁶²⁷ U tom slučaju Tutmos III je premjestio djeda od maćehe. Ni KV 20 ni KV 38 nisu sadržavali nikave ljudske ostatke. Egiptolozi se ni danas ne slažu oko toga da li je Hatšepsut sagradila KV 20 i premjestila u nju Tutmosa I iz KV 38 ili je KV 20 grobnica Tutmosa I koju je ona preuredila za zajednički počinak, a iz koje je Tutmos III premjestio Tutmosa I u KV 38. Čini se vjerovatnijim

⁶¹⁹ Bickerstaffe, 2008, 5.

⁶²⁰ Ibidem

⁶²¹ Ibidem.

⁶²² Dunn, 2001, 10.

⁶²³ Der Manuelian i Loeben, 31.

⁶²⁴ Ibidem.

⁶²⁵ Ibidem, 57.

⁶²⁶ Brickerstaffe, 2008, 5.

⁶²⁷ Ibidem.

da je zapravo Tutmosova originalna grobnica KV 38. Roehrig daje treću mogućnost – da je KV 20 zapravo originalna grobnica Tutmosa II koja je sadržavala dvije odaje, a Hatšepsut je dodala treću, da bi svo troje zajedno počivali.⁶²⁸ KV 20 je najduža grobnica u dolini, ali joj je plan relativno jednostavan; može biti hronološki smještena između grobnica KV 38 i grobnice Tutmosa III, KV 34.⁶²⁹

Tutmos I je, izgleda, bio prvi faraon koji je konstruisao grobnicu skrivenu od očiju javnosti.⁶³⁰ Faraoni su postepeno napustili građenje piramidalnih grobnica. Vjerovatno zbog sigurnosti tijela Tutmos I je poduzeo radikalni potez i odvojio svoju grobnicu od pogrebne kapele.⁶³¹ Hatšepsut je slijedila njegov primjer. Kada je Hatšepsut postala faraon u Dolini kraljeva bile su samo dvije grobnice – njenog oca i njenog muža i brata.⁶³² Nakon toga u Dolini kraljeva počeli su se sahranjivati faraoni od Osamnaeste do Dvadeset i druge dinastije.

Sva tri kvarcitna sarkofaga sadržavala su inskripcije. Sarkofag koji je po Hayesu poznat kao sarkofag C bio je namjenjen za faraona Hatšepsut, no zatim mu je promijenila namjenu da bude za Tutmosa I, a za sebe je naručila treći sarkofag, D, sličan sarkofagu C, mada veći od njega.⁶³³ Na sarkofagu A nalazilo se sedam naslova za Hatšepsut kao kraljicu, na sarkofagu C su sačuvani svi ti naslovi osim *Dama dvije zemlje*, taj naslov je eliminiran u korist šest kraljevskih naslova; na sarkofagu D prisutno je ovih šest naslova kojim se pridružuje još pet.⁶³⁴

Hatšepsutina grobnica bila je opljačkana kada i druge grobnice Nove države, 500 godina nakon sahrane na kraju Dvadesete i na početku Dvadeset i prve dinastije kada je Egipat zapao u duboku ekonomsku i političku krizu.⁶³⁵ Samo je par grobnica preživjelo neoštećeno. Konfuzija brojnih grobnica i sarkofaga za Hatšepsut nije u potpunosti razjašnjena, ali istraživanja Luc Gabolda i drugih doprinijela su razumijevanju radova ranih grobnica Doline kraljeva.⁶³⁶

⁶²⁸ Roehrig, 2005b, 186.

⁶²⁹ Ibidem, 185.

⁶³⁰ Cooney, 2014, 78.

⁶³¹ Burry, 1924, 64.

⁶³² Roehrig, 2005b, 185. Ova druga grobnica nije nikad sa sigurnošću identifikovana.

⁶³³ Der Manuelian i Loeben, 31.

⁶³⁴ Ibidem. Sarkofag C danas se nalazi u Museum of Fine Arts u Bostonu zajedno sa sarkofagom A, dok je sarkofag D u Cairo muzeju. (Der Manuelian i Loeben, 57).

⁶³⁵ Cooney, 2014, 273.

⁶³⁶ Bryan, 2003, 232.

7. Kraj vladavine – šta se desilo sa Hatšepsut?

Nakon duge i uspješne vladavine, Hatšepsut odjednom nestaje iz zapisa. Njen nestanak desio se nakon dvadeset i dvije godine vladavine kao regenta i suvladara, nakon čega je Tutmos III vladao naredne trideset i dvije godine samostalno.⁶³⁷ Posljednja referenca na Hatšepsut kao faraona zabilježena je u dvadesetoj godini suvladarstva, a kako joj nema pomena u Tutmosovoj kampanji u Megido⁶³⁸ u dvadeset drugoj godini suvladarstva znači da je ta godina posljednji mogući datum kraja zajedničke vladavine.⁶³⁹

Ne zna se šta se tačno desilo. Navode se razni mogući razlozi nestanka. Kao i većina stvari oko Hatšepsut i njen nestanak sa historijske pozornice obavijen je velom tajne. Ne zna se da li je umrla prirodnom smrću ili ju je Tutmos III dao odstraniti ili je bila žrtvom neke druge zavjere.⁶⁴⁰ Jedino što je sigurno je da je nakon oko dvadeset i dvije godine vladavine koja je, prema hronologiji prihvaćenoj u ovom radu, trajala od oko 1479. do 1458. godine Hatšepsut bila mrtva.⁶⁴¹

Starija historiografija je sa izvjesnom sigurnošću pretpostavljala da ju je Tutmos III dao ubiti, zbog njegovih postupaka nakon njene smrti – brisanja njenog imena i uništavanja statua i spomenika. Ipak, moguće otkriće mumije Hatšepsut ukazuje na to da je najvjerojatnije umrla prirodnom smrću. To se čini vjerovatnije i iz razloga što ukoliko je Tutmos III želio da je ubije to je mogao uraditi ranije. Zapravo nema indicija da ju je Tutmos III ubio, iako je izbrisao njeno ime sa spomenika, uništio statue i zazidao obeliske; sve to je urađeno mnogo godina nakon Hatšepsutine smrti, pri kraju vladavine Tutmosa III.⁶⁴²

Zajednička vladavina Hatšepsut i Tutmosa III potrajala je oko petnaest godina.⁶⁴³ Nije sigurno da li su u trenutku Hatšepsutine Neferure i Senenmut bili živi. Dokazi koji upućuju na njihovu smrt vrlo su zbrkani – i oni koji govore o tome da su umrli prije i oni koji govore o tome

⁶³⁷ Sabbahy, 2013, 5708.

⁶³⁸ Radi se o velikoj sirijskoj kampanji Tutmosa III koja je dobro zabilježena, a kako Hatšepsut nije bilo pomena u inskripciji bitaka egiptolozi su zaključili da je vjerovatno umrla prije godine 22.

⁶³⁹ Keller, 2005a, 96.

⁶⁴⁰ Novak, 1967, 139.

⁶⁴¹ Cooney, 2014, 263.

⁶⁴² Bickerstaffe, 2008, 3.

⁶⁴³ Keller, 2005b, 96.

da su nadživjeli Hatšepsut imaju svoje argumente za i protiv. U svakom slučaju i uspomenu na njih zadesila je slična sudbina kao uspomenu nad Hatšepsut – i nad njihovim likom izvršen je *damnatio memoriae*.

7.1. *Damnatio memoriae*

Za Egipćane brisanje imena i likova sa spomenika, uništavanje statua i svakog pomena na mrtvu osobu nije značilo da se ta osoba samo briše iz historije – značilo je i uskratit joj zagrobni život.⁶⁴⁴ To brisanje i uništavanje je ono što se označava pojmom *damnatio memoriae*.⁶⁴⁵ Nakon Hatšepsutine smrti njeno ime izbrisano je ili zamijenjeno na većini spomenika.⁶⁴⁶ *Damnatio memoriae* nad Hatšepsut izvršio je Tutmos III – uništio je kipove sa njenim likom, ili im je promijenio namjenu, izbrisao je njene prikaze i imena.⁶⁴⁷

Starija historiografija tumačila je ovaj postupak na sljedeći način: Tutmos je predugo držan u sjeni i kada je ojačao želio se osvetiti Hatšepsut. Ipak, ova teorija je dosta slaba. *Damnatio memoriae* desio se tek pred kraj vladavine Tutmosa III – oko dvadeset godina nakon smrti Hatšepsut.⁶⁴⁸ Da je njegova želja bila osvetiti se teško da bi čekao toliko dugo.⁶⁴⁹ Arheolog Charles Nims je utvrdio da se brisanje nije desilo do 42. godine samostalne vladavine Tutmosa III.⁶⁵⁰ Također, Tutmos III je brisao samo imena i prikaze Hatšepsut kao faraona – njeni prikazi i titule kraljice nisu dirane.⁶⁵¹ Tako se može zaključiti da nije pokušano uništenje svakog pomena na Hatšepsut.⁶⁵²

I značajni aspekti Hatšepsutinog fizičkog nasljeđa – hramovi – ostali su netaknuti.⁶⁵³ Istina, nisu svi hramovi preživjeli. Crvena kapela rastavljena je blok po blok, no najveličanstveniji hram u Deir el-Bahri ostao je netaknut. Možda zato što je bio previše svet da se sruši, a možda i jer bi to

⁶⁴⁴ Cooney, 2014, 294.

⁶⁴⁵ *Damnatio memoriae* je veoma stroga kazna koja se nanosi mrtvom faraonu uništenjem njegovih slika i drugih prikaza. Vjerovalo se da mrtvi žive na svojim slikama na zemlji i da tako imaju vječni život. Tyldsley, 1994, 229.

⁶⁴⁶ Laporta, 2012, 108.

⁶⁴⁷ Bunson, 1999, 161.

⁶⁴⁸ Laporta, 2014, 68.

⁶⁴⁹ Keller, 2005b, 97.

⁶⁵⁰ Nims, 1966, 97-100.

⁶⁵¹ Alm, 2019, 6.

⁶⁵² Tyldsley, 1994, 229.

⁶⁵³ Narev, 2; Pored toga, postoje razni kutci i udubljenja, skrivena od slučajnog promatrača gdje su prijestolno ime i kartuša Hatšepsut preživjeli netaknuti. (Redford, 1976, 87).

bio previše težak proces. Slike Hatšepsut i Neferure uklonjene su sa zidova hrama i on je postao hram Tutmosu I i II.⁶⁵⁴ Zapisi o božanskom rođenju Hatšepsut i o ekspediciji u Punt izbrisani su tako površno da se još mogu lako pročitati.⁶⁵⁵

Peter F. Dorman ukazuje na to da se Hatšepsutine proskripcije ne mogu posmatrati samo kao *damnatio memoriae* jer *damnatio memoriae* podrazumijeva brisanje svih tragova postojanja, a u slučaju Hatšepsut njena reprezentacija kao kraljice nije brisana. Također, u većini slučajeva Tutmos III nije njeno ime zamijenio svojim, već imenom oca ili djeda.⁶⁵⁶ Tijelo Hatšepsut bilo je mumificirano, a sve dok je njeno tijelo živo bio bi joj osiguran zagrobni život, što ukazuje na to da cilj Tutmosa III nije bio da se osveti svojoj maćehi tako što će joj uskratiti vječni život.⁶⁵⁷

Brisanje Hatšepsut kao faraona bilo je metodičko i proračunato – skoro svaki prikaz nje kao faraona je pogođen.⁶⁵⁸ Ipak, kampanja uništavanja Hatšepsutinog lika pod Tutmosom nije trajala dugo.⁶⁵⁹ Negdje nisu dirani njeni prikazi već je samo njeno ime zamijenjeno imenima Tutmosa I ili II, rijetko Tutmosa III, što je stvaralo problem radnicima koji su brisali imena sa kamenih spomenika, pa mnogi tekstovi oko njenih figura uključuju ostatke ženskog roda.⁶⁶⁰ Kako radnici nisu imali mnogo vremena – trebali su se graditi novi spomenici za Tutmosa III i trebalo je što brže brisati prikaze Hatšepsut – nekada nisu mijenjali jedan prikaz drugim pa nisu popunjavane praznine koje su nastale.⁶⁶¹

Uništavanje tvrdih i velikih statua, poput statua Ozirisida zahtjevalo je ogromnu količinu rada i vremena. Sve to usporilo je Tutmosov program gradnje. Mnoge statue, uključujući one iz Deir el-Bahre uništene su i zakopane u jamama.⁶⁶² Ipak, u većini slučajeva na zidovima su slike Hatšepsut, kao i njena imena pažljivo preinačena, a samo povremeno se dešavalo agresivno uništavanje njenih spomenika ili slika.⁶⁶³

⁶⁵⁴ Cooney, 2014, 305.

⁶⁵⁵ Ibidem.

⁶⁵⁶ Dorman, 2005c, 267.

⁶⁵⁷ Narev, 13.

⁶⁵⁸ Cooney, 2014, 301.

⁶⁵⁹ Dorman, 2005c, 269.

⁶⁶⁰ Cooney, 2014, 301.

⁶⁶¹ Ibidem.

⁶⁶² Nakon otkrića misije Metropolitan Museum of Art 1920ih 35 statua je ponovo sastavljeno pod direktivom Heberta E. Winlocka. (Arnold, 2005b, 270); Godine 2008/2009 snimljeno/zabilježeno je 1587 frgmenata ovih statua. (Shukanau, 2010, 152).

⁶⁶³ Dorman, 2005c, 267-268.

Tutmos III nije srušio Hatšepsutine obeliske, možda jer bi se to gledalo kako uvreda bogovima ili jer bi trebalo mnogo više rada da se uništi obelisk nego da se napravi. Prekrio je niže sekcije jednog para obeliska izgrađivši zidove između Četvrtog i Petog pilona što je prekrilo inskripcije i spasilo ih od brisanja.⁶⁶⁴ Napao je obeliske koji su bili vidljiviji – tu su uklonjene Hatšepsutine figure i zamijenjene sa stolovima ponuda bogovima, što ponovo ukazuje na to da nije htio da ukloni Hatšepsut iz zagrobnog života, već samo da ljudi ne vide njene prikaze. Hatšepsutini prikazi izbrisani su i sa Osmog pilona, sa blokova Crvene kapele i drugih uništenih hramova.

Vjerovatno je Tutmos III brisanjem Hatšepsut odbacivao ideju ženskog faraona i htio spriječiti da se to ponovo desi.⁶⁶⁵ Postavlja se pitanje zašto tek nakon dvadeset godina. Vjerovatno je to bilo vrijeme kada je počeo razmišljati kome i kako će ostaviti svoje kraljevstvo, tačnije htio je osigurati svog nasljednika. Izgleda da se potreba za proskripcijama javila krajem njegove vladavine i završila malo nakon što je Amenhotep II postao suvladar, dvije godine prije smrti Tutmosa III.⁶⁶⁶ To ukazuje da Tutmos III nije više imao potrebu za proskripcijama kada je Amenhotep II bio siguran na tronu.

Postoji teorija da je postojao pretendent na prijestolje iz linije Ahmosida sa kojom je Hatšepsut mogla biti povezana preko majke, te da je Tutmos III zato htio diskreditovati Ahmoside brisanjem uspomene na Hatšepsut.⁶⁶⁷ No, ovu teoriju slabi to što nije bilo zabilježenih ovakvih pretendenata.⁶⁶⁸ Ako je Neferure tada bila živa Tutmos III je možda htio osigurati da ona ne dođe do trona.⁶⁶⁹ Za Zbigniew Szafraskog ovaj *damnatio memoriae* nije bio ništa više od političke odluke motivirane željom za legitimizacijom i jačanjem.⁶⁷⁰

Najvjerovatnije objašnjenje može biti ovo: nedavno izumljen fenomen ženskog faraona stvorio je konceptualne i praktične komplikacije koje je bilo najbolje izbrisati.⁶⁷¹ Brisanjem Hatšepsut moglo se pokazati kako se vlast prenosila sa jednog muškog faraona tutmosoidske dinastije na drugog u tri generacije.⁶⁷² Razlog bi mogao biti i da se spriječi mogućnost da i jedna

⁶⁶⁴ Cooney, 2014, 303.

⁶⁶⁵ Alm, 2019, 6.

⁶⁶⁶ Dorman, 2005c, 269.

⁶⁶⁷ Ibidem..

⁶⁶⁸ Ibidem.

⁶⁶⁹ Alm, 2019, 6.

⁶⁷⁰ Fernandez Boo i Martinez Abal, 97.

⁶⁷¹ Dorman, 2005c, 269.

⁶⁷² Cooney, 2014,

moćna žena ikada više postavi sebe kao inkarnaciju Horusa na zemlji, u dugu liniju egipatskih muških faraona.⁶⁷³

Bilo kako bilo, čini se da je kampanja uništavanja urađena zbog kompleksnijih političkih razloga, a ne zbog lične mržnje i osveta, niti zbog narcizma Tutmosa III.⁶⁷⁴ Vjerovatno je samo htio prikazati kako se kraljevstvo prebacuje sa jedne generacije muškaraca na drugu bez ometanja jedne žene. Dakle, može se zaključiti Tutmos III da nije izvršio *damnatio memoriae* iz ličnih razloga. Trebao se uspostaviti red u dinastiji gdje se faraon vraćao Horusu u neprekinutom slijedu prenosa vlasti sa oca na sina i bilo je potrebno da nestane sjećanje na ženu koja je jednom bila faraon i prekinula taj niz prenosa vlasti samo na muške nasljednike.⁶⁷⁵

Iako razlozi nisu bili lične prirode efekti brisanja Hatšepsut iz historije bili su dugotrajni. Tutmos ju je obrisao sa listi egipatskih kraljeva koja je napisana u *Odaji predaka* u Karnaku i tako joj je tako ukinut status *kraljevskog pretka*; Hatšepsut je zajedno sa kraljevima Amarne bila odsutna i iz kasnijih kraljevskih listi.⁶⁷⁶ Iako su vladari Devetnaeste dinastije, najviše Seti I i Ramzes II, poduzeli restauraciju Hatšepsutinih spomenika u Karnaku, Deir el-Bahri i drugdje, radili su to kao dio generalne obnove tekstova i slika koje su obezličene za vrijeme vladavine Akhenatona i to nije bila njena zvanična rehabilitacija.⁶⁷⁷

Ipak, sjećanje na ženskog vladara koji je vladao u ranoj 18 dinastiji je preživjelo ili u zvaničnim arhivskim dokumentima ili u sjećanju naroda. U Historiji Egipta iz 3. stoljeća p. n. e. koju je napisao svećenik Maneto Hatšepsut se pojavljuje kao „*Amessis*“, *sestra Chebron-a (Tutmosa II) koja je vladala nakon njega 22 godine prije nego ju je naslijedio Misphegmoth (Tutmos III)*.⁶⁷⁸ Ova renesansa za Hatšepsut bila je kratkog vijeka jer nije spomenuta u radovima kasnijih klasičnih historičara.⁶⁷⁹

⁶⁷³ Dorman, 2005c, 305.

⁶⁷⁴ Cooney, 2014, 308.

⁶⁷⁵ Laporta, 2012, 109.

⁶⁷⁶ Keller, 2005c, 294.

⁶⁷⁷ Ibidem.

⁶⁷⁸ Ibidem; Cooney, 2014, 313. Tititu Josephus Favius je prenio ovo svjedočenje Maneta. (*J. Ap.* 1. 15. 93).

⁶⁷⁹ Keller, 2005c, 294.

7.2. Otkriće mumije

Tutmos III dozvolio je da Hatšepsut bude sahranjena sa svim kraljevskim počastima. Izgleda da je sahranjena kao faraon koji je tvrdila da je bila – rekonstruirani objekti iz zapadne Tebe ukazuju na to.⁶⁸⁰ No, kada je Carter 1903. godine otkrio Hatšepsutinu faraonsku grobnicu ona je bila prazna. Grobnice faraona pljačkane su još od antičkih vremena u doba nestabilnosti.

Mumije faraona iz Nove države pronađene su u zajedničkim grobnicama. To je neobična okolnost, uzrokovana time što su grobnice pljačkane.⁶⁸¹ Nakon nemira na kraju Dvadesete i početku Dvadeset i prve dinastije mnoge grobnice su opljačkane i mnoge mumije oštećene. Restauratori, svećenici Amona iz Dvadeset prve dinastije ponovno su vraćali organe u tjelesne šupljine mumija, ponovo ih umotavali i prenosili u zajedničke grobnice.⁶⁸² Poznata su dva ovakva tajna skloništa kraljevskih mumija.⁶⁸³ Ta dva skloništa su odaje grobnica TT 320 i KV 35.⁶⁸⁴ Pored toga što su grobovi pljačkani u antici pljačkani su i u novije vrijeme.⁶⁸⁵ U grobnicama su se nalazila velika bogatstva koja su spremana za vječni život faraona. Pretpostavlja se da su sve mumije bile u malim grupama prije nego se donijela odluka da sve budu smještene u TT 320 i KV 35.⁶⁸⁶

Godine 1881. Emile Brugsch, pomoćnik kustosa muzeja Bulaq pronašao je tajno sklonište mumija u kojem su se nalazile mumije najvećih faraona Nove države⁶⁸⁷ (TT 320): Tutmosa III, Amenofisa I, Setija I, Ramzesa i drugih, među kojima i je bio i Tutmos II.⁶⁸⁸ U grobnici su se nalazili i članovi crkvene dinastije – Dvadeset prve, a pored faraona bilo je tu i brojnih kraljica, uključujući Ahmose-Nefertari.⁶⁸⁹ Ipak, tu nije bilo Hatšepsut. Pored njene, nije pronađena ni mumija Tutmosa I niti njene majke Ahmose.

⁶⁸⁰ Cooney, 2014, 270.

⁶⁸¹ Bickerstaffe, 2008, 4.

⁶⁸² Ibidem.

⁶⁸³ Cooney, 2014, 273.

⁶⁸⁴ Bickerstaffe, 2008, 5.

⁶⁸⁵ Naville, 1894, 6.

⁶⁸⁶ Bickerstaffe, 2008, 8.

⁶⁸⁷ U pitanju je TT 320.

⁶⁸⁸ Jacq, 2013, 1.

⁶⁸⁹ Bickerstaffe, 2008, 1.

Jedino što se iz ove grobnice moglo povezati sa Hatšepsut bila je mala drvena škrinja ukrašena sa dvije kartuše Hatšepsut, koja je sadržavala, ma kako to čudno zvučalo, isušenu ljudsku jetru.⁶⁹⁰ Vjerovatno su restauratori iz Dvadeset i prve dinasije spasili Hatšepsutinu jetru naknadno i stavili je u škrinju.⁶⁹¹ Škrinja je podvrgnuta CT skeniranju i unutra je bio zub mumije koji je vjerovatno slomljen tokom pljačke – kutnjak sa jednim netaknutim korjenom i drugim odlomljenim.⁶⁹²

Zahi Hawass, generalni sekretar Egipatskog vrhovnog vijeća za starine, proveo je istragu da bi našao mumiju Hatšepsut. On je osnovao egipatski Mummy Project koji proučava mumije putem CT skenera, što je 3D proučavanje.⁶⁹³ Sa timom istraživača počeo je istragu posjetom maloj grobnici lociranoj ispred KV 20 nazvanoj KV 60 u kojoj je Carter 1903. godine otkrio da su sahranjene dvije ženske mumije – jedna manja koja je identificirana kao kraljevska dojlja i druga pretila koja je pronađena van kočega, na tlu.⁶⁹⁴

Mumija koja je ležala van kovčega nazvana je mumija KV 60A i za nju se vjeruje da je mumija Hatšepsut.⁶⁹⁵ Primijetivši njeno veličanstveno držanje, sa prekrštenom lijevom rukom na prsima poput kraljevskih mumija, Hawass je bio uvjeren u kraljevsko porijeklo ovog tijela.⁶⁹⁶ Hawass je nakon pregleda mumije 2007. godine poslao mumiju u Egipatski muzej u Kairu da bi bila podvrgnuta brojnim testovima da se vidi da li bi ova mumija, ili ona u kovčegu mogla biti Hatšepsut.⁶⁹⁷ Na kovčegu druge mumije bilo je čitljivo samo *Velika kraljevska dadilja, In. Pravog glasa/Istinita*.⁶⁹⁸ i izveo se zaključak da bi to mogla biti Hatšepsutina dojlja Sitra-In – to je mumija KV 60B.⁶⁹⁹

Carter je samo uklonio mumificirane guske koje je našao u grobnici KV 60 i zatvorio je.⁷⁰⁰ Mumija koja je bila u kovčegu prebačena je 1906. godine u Egipatski muzej u Kairu, dok je druga

⁶⁹⁰ Edwards, 1882, 200. Amelia Edwards navela je da jetra možda pripada Hatšepsut, sa čim se nisu složili svi istraživači.

⁶⁹¹ Bickerstaffe, 2008, 10.

⁶⁹² Ibidem.

⁶⁹³ Riaud, 2016, 1.

⁶⁹⁴ Ibidem.

⁶⁹⁵ Seawright, 2010, 6.

⁶⁹⁶ Riaud, 2016, 2.

⁶⁹⁷ Bickerstaffe, 2008, 7.

⁶⁹⁸ *Great Royal Nurse, In. True of voice.*

⁶⁹⁹ Seawright, 2012, 6.

⁷⁰⁰ Carter, 1903, 176-177.

ostavljena da leži u grobnici do 1989. godine kada ju je ispitao Mark Papworth kao dio projekta Doline kraljeva za Pacific Lutheran University.⁷⁰¹ U to vrijeme mumijina duga kosa, koju je Carter u svoje doba opisao kao dugu i zlatnu, otkrivena je ispod njene čelave glave. Papworth je zaključio kako je ova žena bila pretila zbog naslaga kože ispod njene zadnje strane, a zubi su joj istrošeni.⁷⁰² Postavilo se pitanje da li je ovo Hatšepsut. Nakon ispitivanja mumija je smještena u posebno konstruiranu drvenu kutiju, a grobnica zapečaćena metalnim vratima i tako je ostalo sve do Hawassa i 2007. godine.⁷⁰³

Prilikom usporedbe mumija KV 60A i KV 60B utvrdilo se da profilu tutmosoida više odgovara mumija KV 60A, a zabilježeno je da ova mumija ima visokokvalitetnu mumifikaciju, odgovarajuću dob smrti sa oko pedeset godina i niz zdravstvenih problema.⁷⁰⁴ Ideju da se može raditi o Hatšepsut prva je iznijela Elizabeth Thomas,⁷⁰⁵ ali nikad nije postigla ozbiljnu vrijednost.⁷⁰⁶ Ipak, istraživanja Hawassa su dovela do zaključka da je Thomas vjerovatno imala pravo. Uzorci ove mumije poređeni su sa DNA uzorcima Ahmose-Nefertari koja bi mogla biti Hatšepsutina baka.⁷⁰⁷ Međutim, problem u svemu tome je što porodična veza Ahmose-Nefertari i Hatšepsut nije sigurna.⁷⁰⁸ Što se tiče zuba koji je nađen u škrinji utvrđeno je da odgovara praznini u zubima KV 60A.⁷⁰⁹

Hawass je 27. juna 2007. godine, zvanično objavio otkriće mumije Hatšepsut.⁷¹⁰ On je na konferenciji za novinare izjavio da je zajedno sa saradnicima identificirao mumiju Hatšepsut i da je to otkriće jedno od najvećih u egipatskoj historiji.⁷¹¹ I pored toga, svi stručnjaci ni sada nisu

⁷⁰¹ Bickerstaffe, 2008, 7.

⁷⁰² Ibidem, 7.

⁷⁰³ Ibidem, 9.

⁷⁰⁴ Ibidem. Zdravstveni problem su bili, kako je prethodno primijetio Papworth, prekomjerna tjelesna težina i mogla je biti dijabetičar. Pronađen je tumor u lijevoj ilijačnoj kosti zdjelice i mogao je biti sekundarni, metastatski talog. Možda je bolovala i od osteoartritisa, ali ono što ju je moglo ubiti bilo je pucanje zubnog apscesa i naknadno širenje infekcije; I prije otkrića mumije smatralo se da je Hatšepsut umrla u kasnim četrdesetim ili početkom pedesetih godina. (Wilson, 2006, 80-87).

⁷⁰⁵ Thomas, 1966.

⁷⁰⁶ Riaud, 2012, 3.

⁷⁰⁷ Ibidem.

⁷⁰⁸ Seawright, 2012, 14.

⁷⁰⁹ Bickerstaffe, 2008, 10.

⁷¹⁰ Riaud, 2016, 3.

⁷¹¹ Discovery of Queen's Hashepsut's mummy,

<https://www.nytimes.com/2007/06/27/world/middleeast/27mummy.html> ;

<https://www.youtube.com/watch?v=ABpXwK85MIY> pristupljeno 04. 04. 2021, 12:28.

uvjereni da je to potpuno sigurno mumija Hatšepsut.⁷¹² Međutim, da bi se utvrdio identitet mumije provedeno je nekoliko detaljnih forenzičkih istraživanja na nekoliko mumija i mumificiranih organa,⁷¹³ te bi se sa izvjesnom sigurnošću mogla prihvatiti izjava Hawassa da je mumija Hatšepsut identificirana 2007. godine. Iako nema sigurnih dokaza o tome od koje je bolesti tačno umrla, Hatšepsut je vjerovatno umrla na način kao što je umirala većina ljudi tih dana, od virusne ili bakterijske infekcije ili upale neke vrste; prema istraživanjima provedenim na mumiji vjerovatno je da je umrla zbog infekcije zuba ili raka kostiju, te dijabetesa.⁷¹⁴

⁷¹² Seawright, 2012, 6. Cooney u svojoj knjizi iz 2014. godine ističe da, iako je dokumentarac *The Lost Queen* Discovery Channel-a, objavio senzacionalno otkriće, mumija Hatšepsut nije sa sigurnošću identificirana. (Cooney, 2014, 270).

⁷¹³ Tomorad, 2018, 83.

⁷¹⁴ Cooney, 2014, 270; Brown, 2009, 88-111.

8. Vizualne predstave Hatšepsut – pitanje spola

U vrijeme dok je bila kraljica Hatšepsut je na slikama i statuama prikazana kao žena, a inskripcije koje je pominju su u ženskom rodu.⁷¹⁵ U vremenu regenstva počela se prikazivati kao žena sa nekim muškim atributima i regalijama, kao što je bio slučaj sa Sobekneferu.⁷¹⁶ Od kraja regenstva muški atributi počeli su preovladavati na njenim prikazima, da bi se u jednom trenutku počela prikazivati u potpunosti kao muškarac, sa muškom bradom i kraljevskim kiltom.⁷¹⁷ To nije pretjerano čudno, obzirom da je faraon bio Horus, sin Ozirisov i da bi Hatšepsut bila faraon morala je biti prikazana kao muškarac.⁷¹⁸ Predstavljanje Hatšepsut kao muškarca je, dakle, proizilazilo iz kanonskog predstavljanja slike faraona.⁷¹⁹ U svom predstavljanju u kraljevskoj ulozi Hatšepsut je mogla uzeti tri grupe kao modele: muške faraone, *Kraljeve majke* i kraljice regente.⁷²⁰

U vrijeme ranih godina regenstva Hatšepsut je sama sebe predstavljala kao tradicionalnu kraljicu, sa insignijama *Božije supruge Amona*.⁷²¹ Moguće je da se Hatšepsut potpuno počela predstavljati kao muškarac u sedmoj godini vladavine Tutmosa III, odnosno u prvoj godini suvladarstva.⁷²² Zbog toga je morala u ideologiji zanemariti svoj raniji brak i karijeru kraljice i okrenuti se mitologizaciji svoje predestinacije.⁷²³

Iako je jasno da je Hatšepsut prikazivala sebe kao muškarca da bi dokazala svoj legitimitet, naučnici su postavljali pitanje da li je ona sebe zapravo vidjela kao ženu ili kao muškarca. Tako je Edward L. Margetts smatrao da se Hatšepsut identificirala sa ocem, a da je mrzila muža i posinka, kao i da je ta mržnja prema mužu dokaz da se loše prilagođavala na heteroseksualni brak, te navodi da bi se moglo nagađati o njenom transvestizmu.⁷²⁴ Margetts spada u stariju historiografiju koja je jednodimenzionalno posmatrala odnose Hatšepsut i trojice Tutmosa i na osnovu toga je donosio

⁷¹⁵ Hilliard i Wurtzel, 2009, 26.

⁷¹⁶ Sabbahy, 2017, 5708.

⁷¹⁷ Hilliard i Wurtzel, 2009, 25.

⁷¹⁸ Sabbahy, 2017, 5708; Faraoni su se za života poistovjećivali sa Horusom, da bi se nakon smrti, prema egipatskom vjerovanju, pretvorili u Ozirisa. (Valero, 102, 2017).

⁷¹⁹ Hilliard i Wurtzel, 2009, 26.

⁷²⁰ Macy Roth, 2005a, 9.

⁷²¹ Dorman, 2005a, 88.

⁷²² Ibidem.

⁷²³ Ibidem; Hatšepsutin pogled na vlastitu božanstvenost bio je centriran oko Amona – bila je sin Amona. (Allen, 2005, 85.)

⁷²⁴ Margetts, 1951, 561.

zaključke. Istina je da se ne zna kakav je bio brak Tutmosa II i Hatšepsut, možda pun mržnje, a možda pun ljubavi, te se ovaj brak ne može koristiti kao navodni dokaz o tome šta je Hatšepsut bila. Neosporno je da je službena slika Hatšepsut evoluirala iz čisto ženske u definitivno mušku ikonografiju; isto tako nema dvojbe o stvarnoj ženstvenosti Hatšepsut – bila je supruga Tutmosa II i majka Neferure.⁷²⁵ Ona je koristila i muške i ženske kraljevske naslove – od ženskih se mogu izdvojiti: *Kćerka Ra*, *Ženski Horus* i *Savršena božica*.⁷²⁶

Da Hatšepsut nije planirala kriti svoju žensku stranu vidi se po tome što se u inskripcijama nekada predstavlja i u ženskom rodu.⁷²⁷ Uroš Matić objašnjava da je ovakvo predstavljanje Hatšepsut omogućilo da bude faraon, neovisno od onog što je njeno tijelo.⁷²⁸ Bilo je još nekoliko vladara u Novoj državi koji su pokazivali nebinarne rodne identitete, kao što su kraljica Tiye, Akhenaton, Nefertiti i Tawosret. Hatšepsut je bila samo jedan primjer u eri prijestupnika, koji su se rado poigrali složenim slikama.⁷²⁹

Ne mogu se svi okviri ljudi iz antike svrstati u današnju taksonomiju. Ukoliko se Hatšepsut posmatra bez uspostavljenih okvira novog doba, ona je bila žena koja je izabrala da se predstavlja kao muškarac zbog političkih, religioznih, društvenih i ritualnih konteksta.⁷³⁰ Očigledno nije smatrala da je njen prikaz ograničen na samo dvije alternative spola, već je imala kreativne alternative, kombinujući attribute da bi pokazala sebe kao bivšu kraljicu, sadašnjeg kralja i božanskog zaštitnika Egipta.⁷³¹ Diamond smatra da je Hatšepsutina javna predstava bila

⁷²⁵ Laboury, 2014, 50.

⁷²⁶ Diamond, 2020, 178.

⁷²⁷ Dorman, 2005a, 88.

⁷²⁸ Matić, 2016, 19.

⁷²⁹ Diamond, 2020, 169; Hatšepsutine najranije predstave u *Djeser djeseru* pokazuju kako je kombinovala muška i ženska obilježja. Na statuama Ozirisida prikazana je kao muškarac, odnosno Oziris, ali ako se bolje pogleda vide se i ženski elementi na najranijim statuama: boja kože bila je žućkasta kako se tradicionalno prikazivala žena iz kraljevske porodice, a ne duboko crvena kao oker, kako su bili prikazivani muškarci. Crte lica bile su više ženske nego muške. Izgleda da ova kombinacija finih ženskih linija na Ozirisidama nije dobila podršku, pa je Hatšepsut maskularizirala novu seriju prikaza Ozirisida u Deir el-Bahri. Lica su dobila novu, maskulariziranu formu sa jačom vilicom, nosom i obrvama. Statue su obojene i žutim i crvenim pigmentom, što je rezultiralo netipičnom narandžastom bojom kože. (Cooney, 2014, 227 i 228).

⁷³⁰ Gylors, 2015, 49.

⁷³¹ Ibidem, 52. Ako se sagledaju svi aspekti života u antičkom Egiptu jasno je da spol nije obuhvatao dvije diskretne kategorije, posebno kada se sagleda koncept kraljevanja i posmrtnih tradicija.

razumljiva drevnim Egipćanima, jer su oni vjerovali u hermafroditska božanstva, kao i u post-mortem rodnu fluidnost⁷³² – Hatšepsut njima nije bila anomalija kakvom se smatra danas.⁷³³

Varijacije u rodu u kojem su pisane Hatšepsutine inskripcije su vidljive, a mogle su biti uzrokovane političkim i ritualnim razlozima.⁷³⁴ Hatšepsut nije mogla biti na čelu Egipta kao kraljica – da bi vladala morala je postati kralj, odnosno faraon.⁷³⁵ Možda je Hatšepsut sebe gledala kao androgeno biće, po uzoru na boga Atuma koji je mogao igrati i mušku i žensku ulogu kada je to bilo potrebno kako bi se osigurala vitalnost i održala stabilnost kraljevstva.⁷³⁶ Kao što je već rečeno, kada je Tutmos III uništavao statue i inskripcije Hatšepsut, uništavao je samo one koje se referiraju na nju kao na faraona.⁷³⁷

Laporta naglašava da je izmjena prikaza Hatšepsut služila za izmjenu slike koja se željela poslati – kraljica je postala kralj i figurativno i bukvalno.⁷³⁸ Kako je egipatsko društvo bilo mahom nepismeno, bitnije je bilo prikazati se faraonom, odnosno muškarcem, na slikama i statuama nego u inskripcijama. Statue iz Deir el-Bahre i drugih hramova odražavaju Hatšepsutinu promjenu iz žene u muškarca i potpuno prihvatanje kraljevske ikonografije.⁷³⁹ Svi dokazi upućuju da je njena vizuelna transformacija u muškarca bili proces, a ne događaj koji se desio odjednom.⁷⁴⁰ Kako u antičkim tekstovima nema pomena Hatšepsutine transformacije ostale su samo slike promjene da ispričaju priču.⁷⁴¹ Ideologija je zahtijevala muškog vladara.⁷⁴² Hatšepsut se tome prilagodila najbolje što je mogla.⁷⁴³

⁷³² Postoje dokazi iz Nove države koji sugeriraju da su kraljevske žene prolazile postmortalnu spolnu transformaciju kako bi se olakšalo njihovo ponovno rođenje u zagrobnom životu. Ovaj fenomen nadalje ukazuje na fluidnost spola u drevnom Egiptu. Diamond, 2020, 176.

⁷³³ Diamond, 2020, 169.

⁷³⁴ Laporta, 2012, 92.

⁷³⁵ Ibidem, 70.

⁷³⁶ Gylors, 2015, 56.

⁷³⁷ Tyldesley, 1996, 267.

⁷³⁸ Laporta, 2013, 14.

⁷³⁹ Keller, 2005a, 158

⁷⁴⁰ Cooney, 2014, 228.

⁷⁴¹ Ibidem, 229.

⁷⁴² Wilkinson, 2010, 199.

⁷⁴³ Hatšepsut je slala različite poruke različitim setovima ljudi. Za elitu koja je mogla čitati hijeroglif predstavljala je punu kompleksnost dvoznačnog rodnog kraljevstva. Nije bilo potrebe da krije svoju ženstvenost od onih koji su bili bliski njoj i palači. Ali za obične ljude koji ne znaju čitati i ne mogu razumjeti ova složena objašnjenja Hatšepsut je predstavljala pojednostavljen prikaz idealiziranog i mladog faraona. Za njih je postala ono što su svi očekivali da vide – jak muškarac sposoban da štiti granice Egipta i faraon koji gradi hramove i učestvuje u ritualima za bogove. Cooney, 2014, 232.

9. Značaj Hatšepsutine vladavine

9.1. Usporedba sa drugim moćnim vladaricama svjetske historije

Hatšepsut je najznačajnija žena faraon u historiji Egipta. Žene iz kraljevskih porodica crpile su svoj značaj iz odnosa sa faraonom.⁷⁴⁴ Pored svih mnogobrojnih građevinskih projekata, vojne i trgovačke ekspedicije i svih drugih dostignuća Hatšepsutine vladavine, njen najveći značaj leži u tome što ona nije trebala faraona kojem će biti podložna – sama je postala faraon. Dokazala je hiljadama godina prije modernog doba da žena može stajati na čelu države, i to ne bilo kakve države, već one koja je bila najveća sila tadašnjeg svijeta. Druge vladarice antike vladale su samo u vremenima kriza, dok je Hatšepsut vladala u jednom od najprosperitetnijih razdoblja starog Egipta. Kako kaže Kara Cooney: *Hatšepsutino najveće dostignuće i najveća inovacija bila je njena metodična i proračunata kreacija jedinog stvarno uspješnog ženskog vladanja u antičkom svijetu.*⁷⁴⁵

Do modernih nacionalnih država nije bilo žena poput Elizabete I ili Katarine Velike, žena koje su imale moć koja dugo traje.⁷⁴⁶ Teodora, Irena, Elizabeta, Marija Terezija, Katarina Velika, Viktorija – sve su to velika imena, u pitanju su poznate vladarice. Teodora je vjerovatno najmoćnija žena u historiji Bizanta, Irena je bila regent i suvladar svog sina, Elizabeta je bila toliko moćna da se cijelo razdoblje u kojem je vladala naziva elizabetansko doba, Marija Terezija bila je ključna figura političke moć Evrope 18. stoljeća, Viktorija je dala ime jednom dobu – viktorijanskom.⁷⁴⁷ Hatšepsut je vladala hiljadama godina prije svake od njih. Ona je svoju moć držala u vrijeme kada je biti žena značilo biti u potpunosti marginaliziran. Kada se Hatšepsut upoređi sa još jednom vladaricom Egipta – Kleopatrom, Hatšepsutin značaj kao faraona još više dolazi do izražaja. Kleopatra se koristila inteligencijom, bogatstvom i šarmom da bi vezala za sebe dva moćna Rimljanina, a na kraju je Egipat postao samo rimska provincija. Kleopatrina dinastija je uništena, Hatšepsut je svoju ostavila u stanju prosperiteta i moći.⁷⁴⁸

⁷⁴⁴ Robins, 1993, 21.

⁷⁴⁵ Historičari gotovo ne mogu naći dokaze efektivnog, formalno definisanog, dugog ženskog vodstva iz antike – ni sa Mediterana, ni sa Bliskog istoka, Afrike, Centralne Azije niti Novog svijeta. Jedini rivali Hatšepsutinom modelu ženske moći doći će kasnije, iz carske Kine. Cooney, 2014, 317.

⁷⁴⁶ Ibidem.

⁷⁴⁷ Kuper, 2010, 36, 42, 89, 110, 159.

⁷⁴⁸ Cooney, 2014, 317.

9.2. Nasljeđe – žene faraoni nakon Hatšepsut

Poznate su još dvije žene koje su bili faraoni nakon Hatšepsut. To su Tawosret i Kleopatra. No, još jedna bitna žena je Nefertiti koja *de iure* nije bila faraon, ali je *de facto* imala faraonsku moć. Skoro je sigurno da je Nefertiti,⁷⁴⁹ koja je pripadala Osamnaestoj dinastiji vladala kao kralj, ali ipak to nije potvrđeno. Dokazi ukazuju na to da je postojao barem jedan faraon između Akhenatena i Tutankamona, a moguće je i da su bila dva, od kojih su oba mogla biti suvladari Akhenatena – to bi bili Semenkhara, Akhenatonov mlađi brat i supruga Nefertiti (Neferneferuaten), koja je nakon smrti Akhenatena vjerovatno vladala sama.⁷⁵⁰ Ipak, ostaje nejasno da li je Nefertiti vladala kao faraon ili kao regent sa kraljevim autoritetom.⁷⁵¹ Zna se da je služila kao regent Tutankamona dok nije bio dovoljno star da preuzme prijestolje.⁷⁵²

Tawosret je bila posljednji poznati vladar iz Devetnaeste dinastije. U Manetovom *Epitomei* zabilježena je kao izvjesni Thuoris, kojeg Homer naziva Polybus u čije vrijeme je zauzeta Troja.⁷⁵³ Tawosret je vladala oko 280 godina nakon Hatšepsut.⁷⁵⁴ Njena vladavina trajala je oko četiri godine.⁷⁵⁵ Bila je supruga faraona Setija II.⁷⁵⁶ Tawosret nije bila *Kraljeva majka*, njenog supruga naslijedio je sin sekundarne supruge, Siptah, a njena vladavina nije bila uspješna kao Hatšepsutina – vjerovatno jer Siptah nije doživio da je naslijedi – nakon vladavine Tawosret počela je vladati nova dinastija.⁷⁵⁷ Cooney navodi da Tawosret nije bila kraljevske krvi i da je na vlast vjerovatno došla tako što je ubila malodobnog faraona za kojeg je bila regent.⁷⁵⁸ Njena vladavina nije dobro dokumentovana,⁷⁵⁹ a grobnica koju je započela u Dolini kraljeva i njeni spomenici su uzurpirani od strane nasljednika Setnakhta.⁷⁶⁰

⁷⁴⁹ Kada se Amnhotep IV preimenovao u Akhenaten stvarajući novu religiju Nefertiti je dobila ime Neferneferuaten (*Lijepa su ljepote Atona*) uz ime Neferiti. Ova religija jednog boga sunca bila je koncentrisana na faraona i njegovu suprugu Neferititi. Alm, 2019, 7.

⁷⁵⁰ Ibidem, 2.

⁷⁵¹ Ibidem.

⁷⁵² Ibidem, 8. Tutankamon vjerovatno nije bio sin Nefertiti, nego Akhenatona i njegove sekundarne supruge, Kiye.

⁷⁵³ Tyldesley, 2006.

⁷⁵⁴ Alm, 2019, 9.

⁷⁵⁵ Ibidem, 10.

⁷⁵⁶ Sabbahy, 2013, 5708.

⁷⁵⁷ Macy Roth, 2005a, 12.

⁷⁵⁸ Cooney, 2014, 319.

⁷⁵⁹ Sabbahy, 2013, 5708.

⁷⁶⁰ Macy Roth, 2005a, 12.

Kleopatra VII bila je posljednji faraon Egipta. Vladala je u periodu od 51. do 30. godine p. n. e.⁷⁶¹ Nakon smrti oca, Ptolomeja XII Kleopatra je postala suvladar sa bratom Ptolomejem XIII koji je tada imao deset godina, a Kleopatra sedamnaest.⁷⁶² Brat i sestra su trebali postati suvladari testamentom njihovog oca.⁷⁶³ Kleopatra nije imala mladog sina za kojeg bi upravljala u vrijeme krunidbe, niti je kasnije napustila tron zbog svojih sinova.

Ubrzo su izbili sukobi između Kleopatre i Ptolomeja XIII. U međuvremenu, u Rimu su se za vlast borili Cezar i Pompej – Kleopatra je stala na stranu Pompeja.⁷⁶⁴ Izbio je građanski rat između pristalica Kleopatre koja je pobjegla u Aziju i Ptolomeja XIII. Kada je Pompej poražen od Cezara pobjegao je u Aleksandriju, gdje ga je Ptolomej XIII ubio i poklonio njegovu glavu Cezaru.⁷⁶⁵ Cezar je bio ljut, obzirom da je želio doći do Pompeja živog i zbog toga se počeo petljati u unutarnje sukobe u Egiptu – kada je zagospodario Egiptom postavio je na vlast Kleopatru i njenog mlađeg brata Ptolomeja XIV.⁷⁶⁶ Kleopatra je sa Cezarom imala aferu i rodila mu je sina Ptolomeja Cezara, koji se obično naziva Cezarion.⁷⁶⁷

Nakon ubistva Cezara Rim je ponovo bio u previranju – za vlast su se borili Marko Antonije i Oktavijan. Kleopatra je kao saveznika i zaštitnika izabrala Marka Antonija kojem je rodila blizance Aleksandra Helija i Kleopatru Selenu i još jednog sina Ptolomeja Filadelfa.⁷⁶⁸ U Egiptu je Marko Antonije proslavio brak sa Kleopatrom ne razvevši se od Oktavijanove sestre Oktavije.⁷⁶⁹ Izbio je građanski rat. Kako je Antonije shvatio da je poraz neminovan ubio se; Kleopatra je zarobljena, prema njoj je Oktavijan dobro postupao, no kako nije uspjela utjecati na njega da poboljša položaj sebe i svoje djece i da bi izbjegla sramotu da bude prikazana u Oktavijanovom trijumfu u Rimu Kleopatra se ubila tako što je pustila da je ujede zmija otrovnica.⁷⁷⁰

⁷⁶¹ Alm, 2019, 11.

⁷⁶² Ibidem.

⁷⁶³ Mesihović, 2015, 700.

⁷⁶⁴ Alm, 2019, 12.

⁷⁶⁵ Ibidem, 12.

⁷⁶⁶ Mesihović, 2015, 703.

⁷⁶⁷ Ibidem, 704; Cooney, 2018.

⁷⁶⁸ Bunson, 2002, 85; Sva imena djece imaju simboličko značenje kojim je Kleopatra htjela da iskaže njihovu veličinu. (Mesihović, 2015, 773).

⁷⁶⁹ Alm, 2019, 12; Bunson, 2002, 85.

⁷⁷⁰ Mesihović, 2015, 786.

9.3. Hatšepsut u kulturi sjećanja

Kleopatra VII je svakako poznatija od Hatšepsut, ali je Hatšepsut ipak najutjecajnije žena faraon.⁷⁷¹ Kleopatra je bila odlično obrazovana, govorila je mnogo jezika, bila je antička *femme fatale*.⁷⁷² No, kada je u pitanju vladavina, Hatšepsut je bila mnogo uspješniji vladar. Kleopatra je privlačila pažnju biografa još od vremena svoje smrti, dok je Hatšepsut bila praktično ignorisana od svih, osim od najposvećenijih specijalista.⁷⁷³ Slično tome, Nefertiti je zbog svoje predivne biste postala besmrtna, njeno ime postalo je sinonim ljepote za zapadni svijet.⁷⁷⁴ A Hatšepsut? Iako je najuspješnija žena faraon smatrana je irelevantnom. Iako se uspjela uzdići u antici, u muškom svijetu, prilikom istraživanja u novije doba zanemarena je zbog svog spola. Istraživači su je gledali kao zlu maćehu, uzurpatora, pretjerano ambicioznu ženu.

Tokom Dvadeset i prve dinastije faraon-svećenik Pinudjem I dao je kćerki ime Maatkare, a sinu Menkheperre⁷⁷⁵ – očigledno kao sjećanje na Hatšepsut i Tutmosa III – što pokazuje da su se Egipćani i četiri stoljeća nakon smrti Hatšepsut sjećali njihovog porodičnog partnerstva u kraljevskom autoritetu.⁷⁷⁶ Tutmos III je izbrisao Hatšepsut kao faraona iz inskripcija, ali Egipćanima su čuvali zapise o njenoj vladavini u različitim, manje javnim setovima tekstova.⁷⁷⁷

U 3. stoljeću prije nove ere egipatski historičar-svećenik Maneto – isti koji je prvi zabilježio egipatski sistem 30 dinastija kao kraljevsku listu – uključio je ženu pod imenom Amessis u svoju historiju.⁷⁷⁸ Ovaj tekst pisan je na grčkom jeziku, koji je bio zajednički učenjacima ovog vremena, pa se može shvatiti da je Hatšepsutino ime bilo izmijenjeno. Skoro milenijum nakon što je Hatšepsut izbrisana historičari su još uvijek pamteli njeno ime i vladavinu. Pored toga, Hatšepsut je imala i drugo nasljeđe: arhitektonske inovacije i kraljevsku teologiju koji su podsjećali faraone koji su došli nakon nje.⁷⁷⁹

⁷⁷¹ Macy Roth, 2005a, 12.

⁷⁷² Kuper, 2005, 25.

⁷⁷³ Tyldesley, 1996, 225.

⁷⁷⁴ Ibidem.

⁷⁷⁵ Krunidbeno ime Tutmosa III.

⁷⁷⁶ Bickerstaffe, 2008, 7.

⁷⁷⁷ Cooney, 2014, 313.

⁷⁷⁸ Keller, 2005c, 294.

⁷⁷⁹ Cooney, 2014, 314.

Iako su Hatšepsutina imena i slike izbrisani iz hramova kraljevske i svećeničke biblioteke su, izgleda, bile pune informacija o njenim kreacijama i uspjesima.⁷⁸⁰ Egiptolozi ističu da je Amenhotep III – faraon bez premca u izvrsnoj gradnji hramova – koristio Hatšepsut kao model za svoje vladanje.⁷⁸¹ U njegovo vrijeme više niko ko bi se sjećao Hatšepsutine vladavine nije bio živ, ali metodologija liderstva, njene platforme i možda i lična pisma mogla su mu biti dostupna.⁷⁸² Hatšepsutina vladavina je ostala sačuvana u zapisanim i nezapisanim sjećanjima Egipćana – u bibliotekama hramova, pjesmama umjetnika ili pričama nastarijih svećenika Amona.⁷⁸³

Ni danas Hatšepsut nije prisutna u javnom diskursu onoliko koliko bi trebalo. I dalje se pišu romani i snimaju filmovi uglavnom o Kleopatri. No, kako je za Egipćane biti živ značilo biti zapamćen od strane njihovog potomstva, može se reći da je Hatšepsut ispunila svoj cilj. Mada je na svijetu mnogo ljudi koji ne znaju čak ni izgovoriti njeno ime, zanimanje egiptologa i drugih naučnika za Hatšepsut vremenom je postalo veliko, a kako antički Egipat oduvijek privlači pažnju kako nauke tako i umjetnosti možda će Hatšepsut jednom postati popularna koliko i Kleopatra ili Nefertiti.

⁷⁸⁰ Cooney, 2014, 315.

⁷⁸¹ Bryan, 1997, 32.

⁷⁸² Cooney, 2014, 315.

⁷⁸³ Ibidem.

ZAKLJUČAK

Hatšepsutin život bio je u najmanju ruku neobičan. Bila je moćna žena u svijetu stvorenom za muškarce. Žena koja se usudila biti faraon, žena koja se usudila biti bitna kao muškarac u vremenu kada je to bilo teško zamisliti. Iako je njen život neodvojivo vezan sa trojicom Tutmosa Hatšepsut nije bila potčinjena, već je stajala na čelu države, rame uz rame sa Tutmosom III, jednim od najvećih faraona, a u ranijem periodu dok je vladala za njega kao regent odluke je donosila samostalno.

Historija nije bila pravedna prema Hatšepsut. Prvo je Tutmos III izbrisao sjećanje na nju, a poslije su je istraživači posmatrali kao nekog ko nije vrijedan posebne pažnje ili nekog ko je spletkama došao na tron i ugrozio mladog prijestolonasljednika. Trebale su proći hiljade godina od njene vladavine da se ponovo pročita i pomene ime Hatšepsut. U starijoj historiografiji opisivana je epitetima koji nisu baš najljepši, pa tako Grga Novak za nju kaže da je „slavohlepna i tašta“. No, zar nisu mnogi vladari bili „slavohlepni i tašti“, zar se za većinu ne mogu naći razni epiteti? Iako mogu, takvim i sličnim epitetima su u starijoj historiografiji čašćene najčešće vladarice.

Ova velika žena faraon nije zastupljena u historiografiji, niti u javnosti onoliko koliko bi trebalo. No, istini za volju, proučavanje njenog života otežava i nedostatak izvora koji nisu mitologizirani ili uljepšani. Kada bi postojali neki zapisi o njenom svakodnevnom životu, makar i iskrivljeni, bilo bi lakše zamisliti nju kao osobu od krvi i mesa i pisati knjige i članke. Ovako, sve što se zna o Hatšepsutinom djetinjstvu, braku, majčinstvu jeste javna verzija zapisana na zidovima hramova, prikazana slikama i statuama. Kako su ove javne verzije staroegipatske historije bile uljepšane i nikada nisu prikazivale intrige ili lične detalje života kroz izvore su vidljivi samo obrisi njene siluete, samo ono što je bila za javnost. Ništa lično, ništa ljudsko nije sadržano u tome.

Zbog toga, prilikom pisanja o Hatšepsut egiptolozi se nerijetko posluže nagađanjima. Kao što kaže Kara Cooney, jedna od rijetkih autorica koje su posvetili knjigu Hatšepsut – moraju se prekršiti mnoga pravila kako bi se Hatšepsutine namjere, ambicije i razočaranja mogli reanimirati i uskrsnuti. Za taj zadatak potrebno je i sudjelovati u nagađanjima i špekulacijama i stvarati hipoteza koje, iako se temelje na interpretaciji izvorne građe, mogu biti neuvjerljive i netačne. Da

bi se došlo do ljudske srži Hatšepsut potrebno je iznijeti mnoge pretpostavke, od kojih će neke sigurno biti oborene.

Žene koje su u antici držale stvarnu političku i vojnu moć mogu biti nabrojane na prste jedne ruke – to su žene poput Kleopatre i Hatšepsut, Budike i carice Lu. Historiografske perspektive o ženama i muškarcima vladarima mijenjale su se tokom vremena. Starija historiografija češće je podozrivo gledala na vladarice nego na muške vladare, što se u novije vrijeme mijenja. Ipak, novija historiografija se nekada zna i povoditi za nekim historiografskim zabrudama koje su postavili raniji istraživači.

Da je Hatšepsut rođena kao muškarac njena duga vladavina bi skoro sigurno bila zapamćena po velikim dostignućima. Umjesto toga Hatšepsutin spol postao je njena najbitnija karakteristika i historičari su se više koncentrisali na pokušaje oživljavanja intriga koje su je dovele na tron, spletke koje su je na njemu održale, ljubavnih afera zahvaljujući kojima je upravljala. Ukratko, umjesto da se cijene njena velika dostignuća ona su dugo bila u sjeni sapunice koju su pojedini historičari napravili od Hatšepsutinog života.

Hatšepsut nije ni prva žena koja je vladala Egiptom, niti najpoznatija. Istina, svega par žena je bilo na čelu ove države, ali Hatšepsut nije jedina. Međutim, jedina je koja je vladala Egiptom u razdoblju koje nije bilo krizno i činjenica je da je njena vladavina bila daleko najuspješnija vladavine jedne žene u antici, zbog čega i zaslužuje veću pažnju od one koju dobija, posebno u krugovima balkanske historiografije, gdje je ova žena gotovo potpuno marginalizirana i zanemarena.

SUMMARY

Hatshepsut was one of the most powerful women of ancient world. Beside that, she was probably one of the most powerful women in whole human history. She was a ruler in ancient Egypt from cc 1479. to 1458. BC, more precisely Hatshepsut was queen, regent, co-regent and king/pharaoh. It is very interesting that a women was a king/pharaoh. But, for a woman in ancient Egypt to be king was only way to rule. Hatshepsut was a daughter of famous king Tutmos I, wife of her brother Tutmos II, regent for his son Tutmos III and later co-regent with Tutmos III. Indeed, Hatshepsut was a very powerful ruler. But Tutmos III erased her from history after her death with act known as *damnatio memoriae*. Hatshepsut's name was forgotten for thousands of years and when finally was re-read and rediscovered in the beginning of 20th century, Egyptologists were not fair to this great ruler; for them Hatshepsut was as a haughty woman who exemplified the throne. Only in recent times attention has been paid to this extraordinary ruler, but still the most famous woman from Egyptian history is Cleopatra VII not Hatshepsut. We can only hope that in the near future this perspective of Hatshepsut will change and that the attention she deserves as a great ruler will be given to her.

BIOGRAFIJA

Amina Šehović rođena je u Goraždu 04.01.1998. godine. Nakon završene osnovne škole upisala je gimnaziju „Enver Pozderović“ u Goraždu. Godine 2016. upisala je Historiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu gdje je tri godine kasnije i diplomirala, odbranivši dodiplomski rad pod nazivom *Aleksandar Veliki u Egiptu* pod mentorstvom prof. dr. Salmedina Mesihovića. Iste godine upisala je i master studije na istom fakultetu. Dobitnica je priznanja *Srebrena značka* Univerziteta u Sarajevu kao jedan od najboljih studenata prvog ciklusa studija Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. U akademskoj 2020/2021. učestvovala je u nastavi Odsjeka za historiju kao demonstrator na predmetima *Historija drevnih civilizacija i klasičnog doba I*, *Civilizacije klasičnog doba Grčke i Rima*, *Historija klasičnog doba II*, *Bosna i Hercegovina u antičko doba* i *Historija Ilira i rimskih provincija u jugoistočnoj Evropi*.

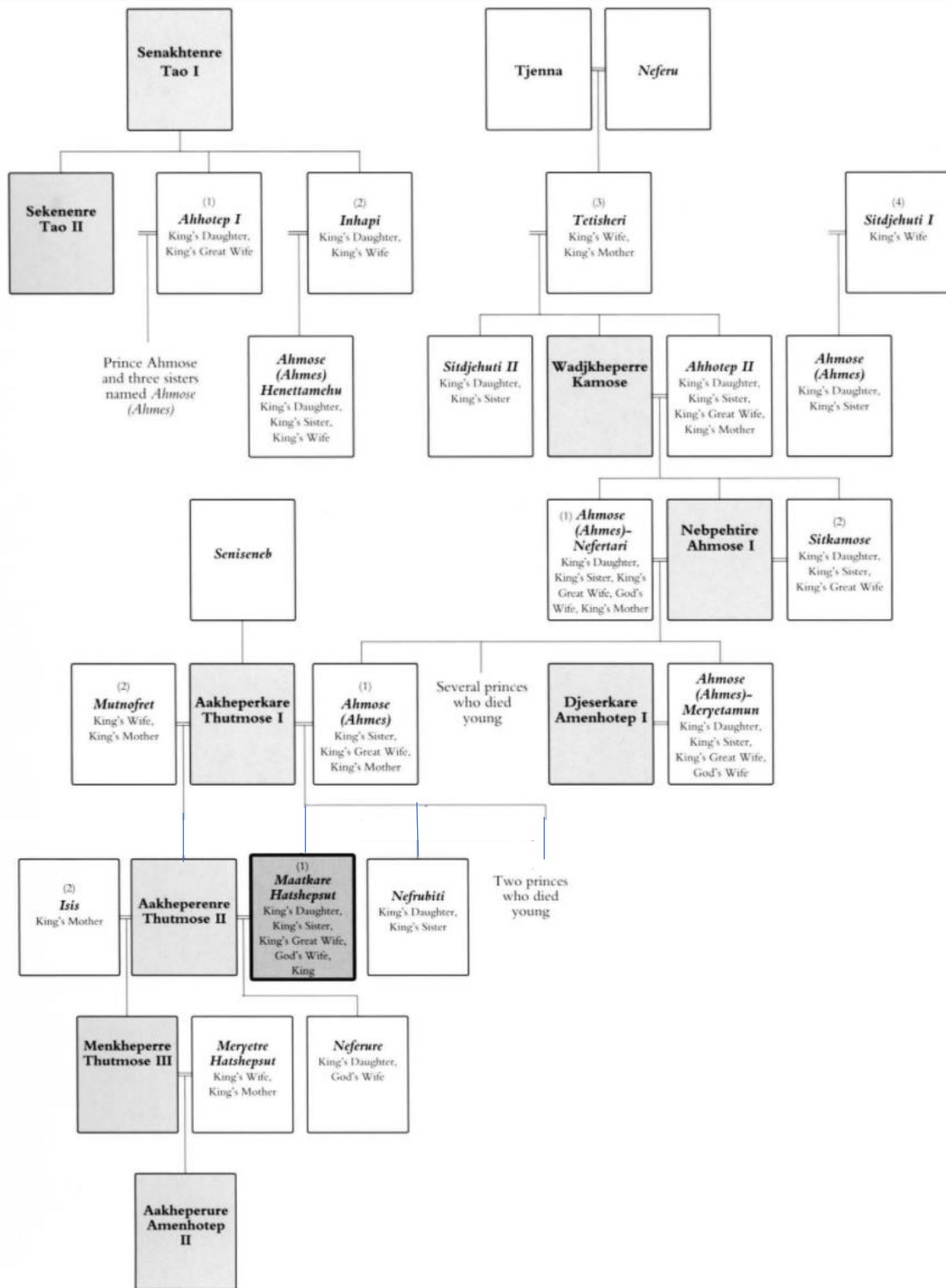
Osvojila je treće mjesto na takmičenju *Prof. dr. Esad Pašalić*, koje je organiziralo Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija *BATHINVS* sa prikazom knjige Miroslave Mirković *Municipijum S. rimski grad u Kominama kod Pljevalja*. Prikaz je objavljen u četvrtom broju Godišnjaka udruženja *BATHINVS, Acta Illyrica* 2020. godine. Učestvovala je u nizu radionica za buduće nastavnike zapadnog Balkana pod nazivom *Preparing future teachers in the Western Balkans* koje je organizirao *Centar za mirovno obrazovanje/Peace Education Hub*, a koji provodi *The European Wengerland Center Oslo*. Projekat je trajao od 21. aprila do 9. juna 2021. godine i u okviru njega slušala je nastavu i izvela čas na temu *Husein-kapetan Gradašćević i pokret za autonomiju* u „Maarif gimnaziji“ u Sarajevu. Područje interesovanja Amine Šehović je antička historija, u prvom redu historija starog Egipta i vremena Aleksandara Makedonskog.

PRILOG RADU

ca. 4400–3100 B.C.	PREDYNASTIC PERIOD	<i>LATE SEVENTEENTH DYNASTY</i>	
ca. 3100–2649 B.C.	ARCHAIC PERIOD <i>First and Second Dynasties</i>	ca. 1557–1556 B.C.	Senakhtenre (Tao I)
ca. 2649–2100 B.C.	OLD KINGDOM <i>Third–Eighth Dynasty</i>	ca. 1556–1552 B.C.	Seqenenre (Tao II)
ca. 2100–2030 B.C.	FIRST INTERMEDIATE PERIOD <i>Ninth–Early Eleventh Dynasty</i>	ca. 1552–1550 B.C.	Kamose
ca. 2030–1650 B.C.	MIDDLE KINGDOM <i>Late Eleventh–Thirteenth Dynasty</i>	<i>EIGHTEENTH DYNASTY</i>	
ca. 1650–1550 B.C.	SECOND INTERMEDIATE PERIOD <i>Fourteenth–Seventeenth Dynasty</i>	ca. 1550–1525 B.C.	Ahmose I
ca. 1550–1070 B.C.	NEW KINGDOM <i>Eighteenth–Twentieth Dynasty</i>	ca. 1525–1504 B.C.	Amenhotep I
ca. 1070–743 B.C.	THIRD INTERMEDIATE PERIOD <i>Twenty-first–Early Twenty-fifth Dynasty</i>	ca. 1504–1492 B.C.	Thutmose I
743–332 B.C.	LATE PERIOD <i>Late Twenty-fifth–Thirty-first Dynasty</i>	ca. 1492–1479 B.C.	Thutmose II
332–30 B.C.	PTOLEMAIC PERIOD	ca. 1479–1425 B.C.	Thutmose III
30 B.C.–A.D. 476	ROMAN PERIOD	ca. 1479–1473 B.C.	<i>Hatshepsut as regent to Thutmose III</i>
		ca. 1473–1458 B.C.	<i>Joint reign of Hatshepsut and Thutmose III</i>
		ca. 1458–1425 B.C.	<i>Sole reign of Thutmose III</i>
		ca. 1427–1400 B.C.	Amenhotep II
		ca. 1400–1390 B.C.	Thutmose IV
		ca. 1390–1352 B.C.	Amenhotep III
		ca. 1352–1349 B.C.	Amenhotep IV
		ca. 1349–1336 B.C.	Amenhotep IV as Akhenaten; Amarna Period
		ca. 1338–1336 B.C.	Neferneferuaten
		ca. 1336–1336 B.C.	Smenkhkare
		ca. 1336–1327 B.C.	Tutankhamun
		ca. 1327–1323 B.C.	Aya
		ca. 1323–1295 B.C.	Haremhab
		<i>EARLY NINETEENTH DYNASTY</i>	
		ca. 1295–1294 B.C.	Ramesses I
		ca. 1294–1279 B.C.	Seti I
		ca. 1279–1213 B.C.	Ramesses II

Hronologija praćena u radu.

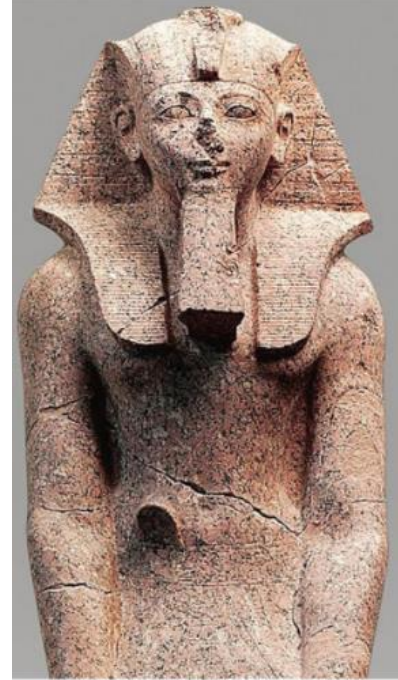
Preuzeto iz Roehrig, 2005a, 6.

Genealogija Hatšepsutine porodice. Preuzeto iz Roehrig, 2005a, 7

Statua Hatšepsut kao žene koja nosi faraonsku krunu (Metropolitan Museum of Art) preuzeto iz Seawright, 2012, 2.

Statua Hatšepsut kao muškog faraona (Metropolitan Museum of Art) preuzeto iz Seawright, 2012, 3.

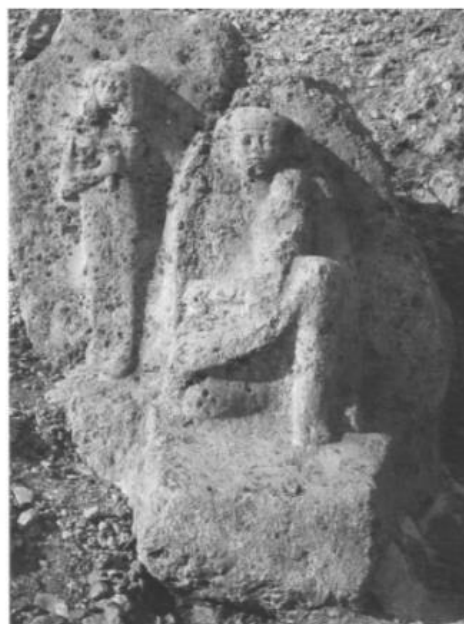
Različiti prikazi Hatšepsut na statuama (MMA), preuzeto iz Laboury, 49-91.

Hatšepsut kao sfinga. (MMA). Preuzeto iz Keller, 2005a, 165

Statua Sennenmuta i Neferure
(Egipatski muzej u Kairu)
Preuzeto iz Roehrig, 2005b, 112.

Senimen drži djevojčicu Neferure u društvu
svoje supruge. (TT 252)
Preuzeto iz Roehrig, 2005b, 112.

Sarkofag iz Hatšepsutine prve grobnice.
Preuzeto iz Maneuelian i Loeben, 1933, 28.

Sarkofag za Hatšepsut koji je prenamijenjen
za Tutmosa I.
Preuzeto iz Roehrig, 2005b, 189.

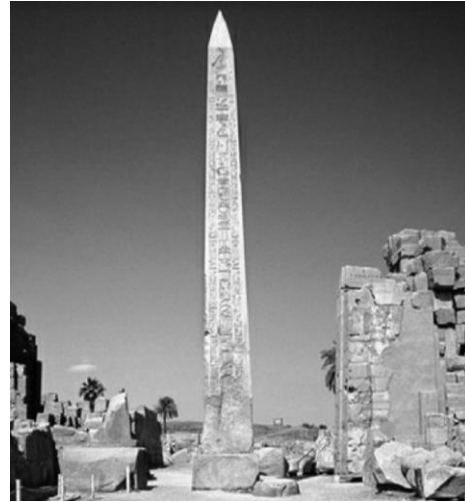
Treći Hatšepsutin sarkofag. Preuzeto iz Maneuelian i Loeben, 1993, 30

Blok iz Crvene kapele koji prikazuje Tutmosa III kako daje prinose bogovima. Ispred Tutmosa je nekada stajala Hatšepsut, taj dio je izbrisan.
Preuzeto iz Dorman, 2005, 168.

Hatšepsutine Oziriside.
Preuzeto iz Cooney, 2014, 207.

Jedini od Hatšepsutinih obeliska koji
i dalje stoji. Preuzeto iz Cooney, 2014, 211.

Rekonstruisana Crvena kapela
u Muzeju na otvorenom u Karnaku.
Preuzeto iz Keller, 2005b, 97.

Osmi Pilon u Karnaku.
Preuzeto iz Keller, 2005a, 162.

Mumija za koju se smatra da je Hatšepsut.
preuzeto sa http://en.people.cn/200706/29/eng20070629_388541.html pristupljeno 09. 06. 2021,
12:15

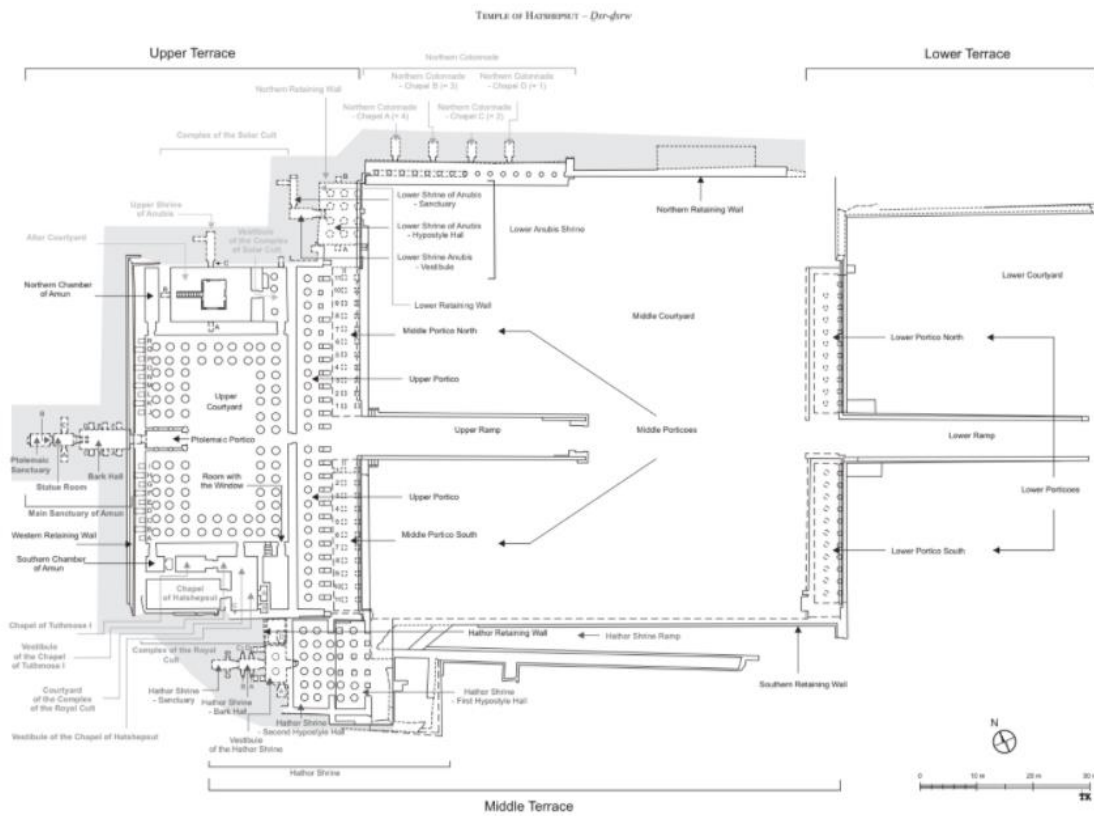
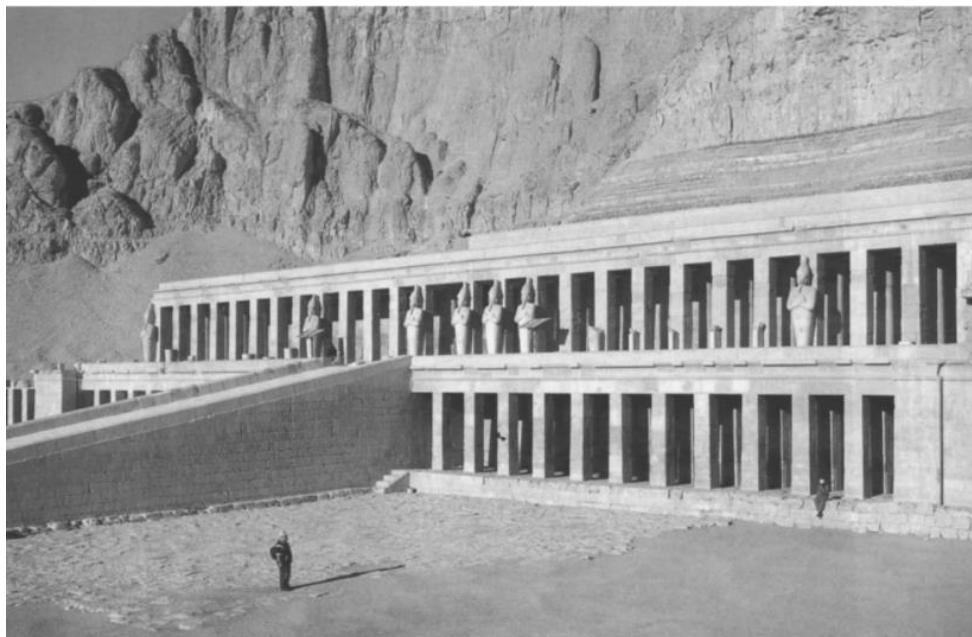

Fig. 2. Plan of the temple of Hathor at Deir el-Bahri (based on plan of T. Driessle).

Plan hrama u Deir el-Bahri. Preuzeto iz Iwaszczuk, 2017b, 7.

Hram u Deir el-Bahri. Preuzeto iz Arnold, 2005, 138.

Hatšepsutin hram u Deir-el Bahari. Preuzeto iz Roehrig, 2005.

BIBLIOGRAFIJA SKRAĆENICE

BM – British Museum

KV – King's Valley

MMA – Metropolitan Museum of Art

TT – Theban Tomb

IZDANJA IZVORA

Herodotus. Herodotus: the Histories. London, Eng.; New York :Penguin Books, 1996.

Josephus. The Life. Against Apion. Translated by H. St. J. Thackeray. Loeb Classical Library 186. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926.

SETHE, 1906.: Kurt Sethe, *Urkunden des ägyptischen Altertums IV: Urkunden der 18. Dynastie*, Leipzig, 1906.

LITERATURA

1. ABBOTT, 2015.: Jacob Abbott, *The story of ancient history from the earliest periods to the fall of Roman empire*, Harper & brothers publishers, New York.
2. AKSAMIT/CZERNER, 2001.: Joanna Aksamit i Rafael Czerner, *Deir el-Bahari: The Temple of Tuthmosis III : Season 2000*, Polish Archaeology in the Mediterranean 12, 215-219, Warsaw Univesity, Warsaw.
3. ALLAN, 2008.: Tony Allan, *Stari Rim: Velike civilizacije; život, mit i umjetnost*, 24sata, Zagreb.
4. ALLEN, 2002.: James P. Allen, *The Speos Artemidos Inscription of Hatshepsut*, Bulletin of the Egyptological Seminar 16, 1-17, New York.
5. ALLEN, 2005.: James P. Allen, *The role of Amun u Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, 83-87, The Metropolitan Museum of Art, New York.

6. ALM, 2019.: Brian Alm, *Women of Power and Influence in Ancient Egypt* u Nille Magazine, no. 20, 2019.
7. ARNOLD, 2005.: Dieter Arnold, *The temple of Hatshepsut at Deir el-Bahri*, u *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, 135-141, The Metropolitan Museum of Art, New York.
8. ARNOLD, 2005.: Dorothea Arnold, *The destruction of the statues of Hatshepsut from Deir el-Bahri* u *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, 270-277, The Metropolitan Museum of Art, New York.
9. ARRACHE VERTIZ, 2015.: Gabriela Arrache Vertiz, *Hatshepsut in the tomb of Puiemra, TT3* u ICE XI International Congress of Egyptologists XI Florence (Italy), Paper and poster abstract, 6-7, Florence.
10. AVDIJEV, 1952.: V. I. Avdijev, *Istorija starog Istoka*, Izdavačko preduzeće Narodne republike Srbije, Beograd.
11. BARWIK, 2002.: Mirosław Barwik, *Deir El-Bahari: The Temple of Queen Hatshepsut: Season 2001* u *Polish Archaeology in the Mediterranean* 13, 191-200, Warsaw Univesity, Warsaw.
12. BICKEL, 2014.: Susanne Bickel, *Worldview and Royal Discourse in the Time of Hatshepsut* u *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, 21-33, SAOC 69, The University of Chicago Press, Chicago.
13. BICKERSTAFFE, 2008.: Dylan Bickerstaffe, *The Burial of Hatshepsut*, *Heritage of Egypt* 1, 3-14, Al-Hadara Publishing, Cairo.
14. BONNET, 2014.: Charles Bonnet, *An Unusual Architecture of Hatshepsut in Nubia*, u *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, 7-21, 427-437, SAOC 69, The University of Chicago Press, Chicago.
15. BRAULINSKA, 2015.: Kamila Braulinska, *Cats and Dogs of Hatshepsut*, u ICE XI International Congress of Egyptologists XI Florence (Italy), Paper and poster abstract, 20-21, Florence.
16. BREASTED, 1906.: J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt II*, UCP, Chicago.
17. BRIAN, 2003.: Betsy M. Brian, *The 18th Dynasty before the Amarna Period (c1550-1352)* u *The Oxford history of ancient Egypt*, 208-308, Oxford University press, New York.

18. Brown, 2009.: C. Brown, *The King Herself*, u National Geographic, vol. 215., no. 4, 88-111, United States.
19. BRYAN, 1997.: Betsy M. Bryan, *Antecedents to Amenhotep III* u Amenhotep III: Perspectives on His Reign, Ann Harbor, 27 – 62, University of Michigan press, Michigan.
20. BRYAN, 2005.: Betsy M. Bryan, *The temple of Mut: New Evidence on Hatshepsut's Building Activity* u Hatshepsut: From Queen to Pharaoh, 181-184, The Metropolitan Museum of Art, New York.
21. BUDGE, 1914.: E. A. Wallis Budge, *Egyptian text in Hieroglyphic Texts from Egyptian Stelae, & c.*, u The British Museum V, London.
22. BUNSON, 1999.: M. R. Bunson, *The encyclopedia of ancient Egypt*, Gramercy Books, New York.
23. BUNSON, 2002.: Margaret R. Bunson, *Encyclopedia of ancient Egypt, Revised edition*, Facts on File Inc., USA.
24. BURRY/COOK/ADCOCK, 1924.: The Cambridge ancient history, *Volume II, The egyptian and Hittite empires, To c. 1000 b.c.*, Cambridge University Press, London.
25. BUSULADŽIĆ, 2016.: Adnan Busuladžić, *Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* u Godišnjak CBI, knjiga 45, 127-205, Sarajevo.
26. CAMERON, 1983.: Averil Cameron, *Images of women in antiquity*, Billing and Sons Limited, Worcester.
27. CAMINOS 1998.: Ricardo A. Caminos, *Semna-Kumma II: The Temple of Kumma*, Egypt Exploration Society.
28. CARNEY, 2001.: Elizabeth D. Carney, *Women and Military Leadership in Pharaonic Egypt* u Greek, Roman, and Byzantine Studies 42, 25-41, Duke University Press, United States.
29. CARTER, 1917.: Howard Carter, *A Tomb Prepared for Queen Hatshepsut and Other Recent Discoveries at Thebes* u Journal of Egyptian Archaeology 4, no. 2/3, 107 – 118.
30. COONEY 2014.: Kara Cooney, *The Woman Who Would be King: Hatshepsut's Rise to Power in Ancient Egypt*, Crown, New York.

31. COONEY, 2018.: Kara Cooney, *When Women Ruled the World, Six Queens of Egypt*, National Geographic.
32. CWIEK, 2014.: Andrej Cwiek, *Old and Middle Kingdom Tradition in the Temple of Hatshepsut at Deir el-Bahari* u INSTITUT DES CULTURES MÉDITERRANÉENNES ET ORIENTALES DE L'ACADÉMIE POLONAISE DES SCIENCES ÉTUDES et TRAVAUX XXVII, 62-95, Warsaw.
33. DAVIES 2003.: Vivian W. Davies, *Kurgus 2002: The Inscriptions and Rock Drawings u Sudan and Nubia* 7, 55 – 57, The Sudan Archeological Research Society.
34. DAVIES 2004.: Vanessa Davies, *Hatshepsut's Use of Tuthmosis III in Her Program of Legitimation* u Journal of the American Research Center 41, 55 – 66, Egypt.
35. DAVIES, 2005.: Vivian W. Davies, *Egypt and Nubia Conflict with the Kingdom of Kush* u Hatshepsut: From Queen to Pharaoh, 49-60, The Metropolitan Museum of Art, New York.
36. DER MANEULIAN/LOEBEN. 1993.: Peter der Manuerlian i Christian E. Loeben, *From Daughter to Father The Recarved Egyptian Sarcophagus of Queen Hatshepsut and King Thutmose I* u JOURNAL of the Museum of Fine Arts, 25-49, VOL. 5, Boston.
37. DERSTINE, 2017.: Pawlicki, Franciszek, *The Main Sanctuary of Amun-Re in the Temple of Hatshepsut at Deir el-Bahari* u Polish Centre of Mediterranean Archaeology, 41-60, University of Warsaw, Warsaw.
38. Di Giacinti, 2015.: Di Giacinti, S. M., *Hatshepsut*, Egiptologia 2.0 vol. 1, 54-55.
39. DIAMOND 2020.: Kelly-Anne Diamond, *Hatshepsut: Transcending Gender in Ancient Egypt*, u Gender & History, Vol. 32 No. 1, 168 – 188.
40. DODSON, 2004.: *Tuthmosis III: Family Man*, u The Ostrakon The Journal of the Egyptian Study Society, Vol. 15, No. 2, 3-8, Egyptian Study Society, Denver.
41. DORMAN, 2005a.: Peter F. Dorman, *Hatshepsut Princess to Queen to Co-Ruler*, u Hatshepsut: From Queen to Pharaoh, 87-91, The Metropolitan Museum of Art, New York.
42. DORMAN, 2005b.: Peter F. Dorman, *The career od Senenmut*, u Hatshepsut: From Queen to Pharaoh, 107-112, The Metropolitan Museum of Art, New York.
43. DORMAN, 2005c.: Peter F. Dorman, *The proscription of Hatshepsut* u Hatshepsut: From Queen to Pharaoh, 267-270, The Metropolitan Museum of Art, New York.

44. DUNN, 2001.: Roger Dunn, *Hatshepsut: A Female King of Egypt and her Architecture* u *Bridgewater Review*, volume 20, Issue 2, 10-14, Bridgewater University.
45. DZIOBEK, 2014.: Eberhard Dziobek, *The Paradigms of Innovation and Their Application to the Early New Kingdom of Egypt* u *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, 7-21, SAOC 69, The University of Chicago Press, Chicago.
46. EDGARTON, 1933.: William F. Edgerton, *The Thutmosoid Succession.*, University of Chicago Press, Chicago.
47. EDWARDS, 1882.: Amelia B. Edwards, *Lying in State in Cairo* u *Harper's Weekly*_65, 185 – 204, New York.
48. FAIRMAN/GRDSELOFF, 1947.: H. W. Fairman and Bernhard Grdseloff, *Texts of Hatshepsut and Sethos I inside Speos Artemidos* u *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 33, 12-33, London.
49. FERNANDEZ BOO/MARTINEZ ABAL, 2016.: Alberto Fernández Boo i Antía Martínez Abal: *La historia que nos intentaron ocultar: Hatshepsut, la mujer faraón* u *Egptologija* 2.0, 96-101.
50. GABOLDE, 2014.: Luc Gabolde, *Hatshepsut at Karnak: A Woman under God's Commands*, u *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, 33-49, SAOC 69, The University of Chicago Press, Chicago.
51. GALÁN, 2014.: José M. Galán, *Preface* u *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, viii-xiii, SAOC 69, The University of Chicago Press, Chicago.
52. GASTOS SINGER, 2005.: Graciela N. Gastos Singer, *The obelisk of Hatshepsut: Legitimacy and propaganda* u *GM* 207, 37-48.
53. GAZDA, 1999.: Rajmund Witold Gazda, *Deir el-Bahari: Conservation Work at the Temple of Hatshepsut, 1999/2000* u *Polish Archaeology in the Mediterranean* 10, 206-215, Warsaw University, Warsaw.
54. GILLEN, 2005a.: Todd J. Gillen, *THE HISTORICAL INSCRIPTION ON QUEEN HATSHEPSUT'S CHAPELLE ROUGE: PART 1 bi3.yt ("WONDER") AND THE DIVINE ORACLE* u *Bulletin of the Australian Centre For Egyptology* 16, 1-9, Australija.

55. GILLEN, 2005b.: Todd J. Gillen, *THE HISTORICAL INSCRIPTION ON QUEEN HATSHEPSUT'S CHAPELLE ROUGE: PART 2 TRANSLATION*, u Bulletin of the Australian Centre For Egyptology 16, 1-9, Australija.
56. GIUNIO, 2015.: K. A. Giunio, *Ars Amatoria, Ljubav i erotika u starom Rimu*, Zadar.
57. GREVS, 1987.: Robert Grevs, *Grčki mitovi*, Nolit, Beograd.
58. GRIMAL, 1996.: Nicolas Grimal, *Historia del antiguo Egipto*, Acal S. A., Madrid.
59. GRUPA AUTORA, 2013.: *Life, Death and Entertainment in the Roman Empire* (ed. Potter, D. S. / Mattingly, D. J.), Michigan.
60. GYLORS, 2015.: Kristen Gylors, *A Royal Queer: Hatshepsut and Gender Construction in Ancient Egypt* u Shift, 8, 49-60, Kingston.
61. HABACHI 1957.: Labib Habachi, *Two Graffiti at Sehēl from the Reign of Queen Hatshepsut* u Journal of Near Eastern Studies, Vol. 16, No.2, 88-104, University of Chicago Press, Chicago.
62. HART, 2005.: George Hart, *The Routledge dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, Routledge, Taylor & Francis Group, London i New York.
63. HAYES 1978.: William C. Hayes, *The sceptre of Egypt, v.2.*, Harvard University Press, Cambridge.
64. HILLIARD/WURTZEL, 2009.: Kristina Hilliard i Kate Wurtzel, *Power and Gender in Ancient Egypt: The Case of Hatshepsut* u Art Education 62, no. 3, 25-31, Nacional art education.
65. IWASZCZUK, 2017a.: Jadwiga Iwaszczuk *SACRED LANDSCAPE OF THEBES DURING THE REIGN OF HATSHEPSUT, ROYAL CONSTRUCTION PROJECTS, VOLUME 1, TOPOGRAPHICAL BIBLIOGRAPHY OF THE WEST BANK*, Institut des Cultures Méditerranéennes et Orientales de l'Académie Polonaise des Sciences (IKŚiO PAN), Varšava.
66. IWASZCZUK, 2017b.: Jadwiga Iwaszczuk *SACRED LANDSCAPE OF THEBES DURING THE REIGN OF HATSHEPSUT, ROYAL CONSTRUCTION PROJECTS, VOLUME 2, TOPOGRAPHICAL BIBLIOGRAPHY OF THE WEST BANK*, Institut des Cultures Méditerranéennes et Orientales de l'Académie Polonaise des Sciences (IKŚiO PAN), Varšava.
67. JACQ, 2013.: Christian Jacq, *El Egipto de los grandes faraones*, epublibre.

68. JURSEANAR, 1978.: M. Jursenar, *Hadrijanovi memoari*, Beograd.
69. KALE, 1990.: Eduard Kale, *Povijest civilizacija*, Školska knjiga, Zagreb.
70. KELLER, 2005a: Cathleen A. Keller, *The statuary of Hatshepsut* u *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh, 158-173*, The Metropolitan Museum of Art, New York.
71. KELLER, 2005b: Cathleen A. Keller, *The joint reign of Hatshepsut and Tutmose III* u *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh, 96-101*, The Metropolitan Museum of Art, New York.
72. KELLER, 2005c, Ctheleen A. Keller, *Hatshepsut's reputation in History* u *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh, 294-299*, The Metropolitan Museum of Art, New York.
73. KEMP, 2006.: Barry J. Kemp, *Ancient Egypt – Anatomy of a civilization*, Routledge.
74. KHALIL/MOUSTAFA/MOFTAH/KARIM, 2016.: Radwa Khalil, Ahmed A. Moustafa, Marie Z. Mofteh, Ahmed A. Karim, *How Knowledge of Ancient Egyptian Women Can Influence Today's Gender Role: Does History Matter in Gender Psychology?* u *Frontiers in Psychology*, 7, 2016.
75. KUPER, 2010.: Kathleen Kuper, *The Britannica guide to the world's most influential people, The 100 most influential women of all time*, Britannica Educational Publishing, New York.
76. LABOURY, 2014.: Dimitri Laboury, *How and Why Did Hatshepsut Invent the Image of Her Royal Power?* u *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut, 7-21*, 49-93, SAOC 69, The University of Chicago Press, Chicago.
77. LAPORTA, 2012.: *La figura regia de Hatshepsut: una propuesta de análisis a partir de tres cambios ontológicos* u *Antiguo Oriente: Cuadernos del Centro de Estudios de Historia del Antiguo Oriente Vol. 10*, 83-115, Buenos Aires.
78. LAPORTA, 2013.: Virginia Laporta, *La transición ontológica del sujeto ritual: una aproximación a la figura de Hatshepsut“ (c.1473- 1458 a. C.)* u *El Futuro del Pasado*, no 4, 297-314, Španija.
79. LAPORTA, 2014.: Virginia Laporta, *Formas arquetípicas. La reina egipcia durante la Dinastía XVIII (Reino Nuevo): Ahmosis-Nefertari y Hatshepsut* u *Revista Mundo Antigo – Año III, V. 3, N° 06*, 61-76, Španija.

80. LAUFFRAY 1979.: J. Lauffray, *Karnak d'Égypte. Domaine du divin. Dix ans de recherches archéologiques et de travaux de maintenance en coopération avec l'Égypte*, Pariz.
81. LAZARSELD, 1933.: S. Lazarsfeld, *Kako žena doživljuje muškarca*, Beograd.
82. LESKO, 1991.: Barbara S. Lesko, *Women's Monumental Mark on Ancient Egypt* u *The Biblical Archaeologist*, Vol. 54, No. 1, 4-15, The University of Chicago Press, Chicago.
83. LICHTHEIM, 1978.: Miriam Lichtheim, *Ancien Egyptian Literature: Volume II: The New Kingdom*, University of California Press, California.
84. MACY ROTH, 2005a.: Ann Macy Roth, *Models of authority Hatshepsut's Predcessors in Power* u *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, 9-15, The Metropolitan Museum of Art, New York.
85. MACY ROTH, 2005b.: Ann Macy Roth, *Hatshepsut's mortuary temple at Deir el-Bahri: Architecture as Political Statment* u *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, 147-158, The Metropolitan Museum of Art, New York.
86. MANLEY, 2012.: Bill Manley, *Egyptian Heiroglyphs for Complete Beginners*, Thames and Hudson, London.
87. MARGETTS, 1951.: *THE MASCULINE CHARACTER OF HATSHEPSUT, QUEEN OF EGYPT*, u *Bulletin of the History of Medicine*, Vol. 25, No. 6, 559-562, The Hopkins University Press, Baltimore, Maryland.
88. MATIĆ, 2016.: Uroš Matić, *(De)queering Hatshepsut: Binary Bind in Archaeology of Egypt and Kingship Beyond the Corporeal* u *Journal of Archaeological Method and Theory* 23(3), Berlin/Heilderberg.
89. MESIHOVIĆ, 2015.: Salmedin Mesihović, *Orbis Romanus (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)*, Sarajevo.
90. METAWI, 2013.: Dina Metawi, *A brother for Tuthmose III (Cairo museum BN 104)* u *The Journal of Egyptian Archeology*, 99, 101-116, London.
91. METIZAK, 2018.: Filip Metizak, *24 sata u starom Rimu Jedan dan iz života tamošnjih stanovnika*, Laguna, Beograd.
92. MIZRACHY 2016.: Yosef Mizrachy, *Hatshepsut at Serabit el-Khadim: Historical Implications of Documented Finds from the Archives of the Tel Aviv University*

- Expedition* u Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, Vol. 43, 165 – 187, Tel Aviv.
93. MONSERAT, 2012.: Gaya M. Montserat, *Hatshepsut, la reina que fue faraón* u Revista Historia, No 96, Madrid.
 94. NAREV: Kate Narev, *Hatshepsut and Thutmose III – Cooperative Co-rulers or Ruthless Rivals?* HUMS 508.
 95. NAVILLE 1894.: Edouard Naville, *The Temple of Deir El Bahari: Its Plan, Its Founders and Its First Explorers*, The Offices of the Egypt Exploration Fund 37, London.
 96. NIMS, 1966.: Charles Nims, *The Date of the Dishonoring of Hatshepsut* u Zeitschrift Für Ägyptische Sprache und Alterumskunde, 93, 99-100, Njemačka.
 97. NOVAK, 1967.: Grga Novak, *Egipat: prehistorija, faraoni, osvajači, kultura*, Zagreb.
 98. O'CONOR/CLINE, 2006.: David O'Connor i Eric H. Cline, *Thutmose III: A New Biography*. University of Michigan Press, 2006
 99. PAGE, 1964.: T. E. Page, *Manetho*, Harvard University Press, Cambridge.
 100. PANAGIOTOPULOS, 2006.: Diamantis Panagiotopoulos, *Foreigners in Egypt in the time of Hatshepsut and Thutmose III*, Thutmose III. A New Biography, 370-412, Ann Arbor.
 101. PANYELLA, 2010.: I. Panyella, *Las reinas de Egipto* u Revista Historia, No 72, 48-50, Madrid.
 102. PAWLICKI, 1996.: Franciszek Pawlicki, *Deir el-Bahari: Hatshepsut Temple Conservation and Preservation Project 1995/1996*, Polish Archaeology in the Mediterranean 8, 63-66, Polish centre of Mediterranean archaeology, 59-68, Warsaw University, Warsaw.
 103. PAWLICKI, 2018.: Franciszek Pawlicki, *The Main Sanctuary of Amun-Re in the Temple of Hatshepsut at Deir el-Bahari* u Polish Centre of Mediterranean Archaeology, 4-37, University of Warsaw, Warsaw.
 104. PIEROTTI, 2016.: Nelson Pierrotti, *El rol de la mujer en el Egipto faraónico. ¿Qué oportunidades tuvo en la vida social, política y religiosa?* u Clio. Revista de Historia. godina 15, Barcelona.

105. RAJAN, 2018.: Donald P. Rajan, *24 sata u starom Egiptu Jedan dan iz života tamošnjih stanovnika*, Laguna, Beograd.
106. RAWLINSON 1881.: G. Rawlinson, *History of Ancient Egypt Vol. 2*, Green and Co., Longmans, London.
107. REDFORD, 1976.: Donald Redford, *The Reign of Hatshepsut* u *History and Chronology of XVIII Dynasty of Egypt*, 57-87, Toronto.
108. RIAUD, 2016.: Xavier Riaud, *The Dental Identification of the Egyptian Queen Hatshepsut*, u *Journal of Dentistry and Oral Care Medicine*, Volume 2, Issue 1, 1-4, Annex Publishers.
109. ROBINS, 1993.: Gay Robins, *Women in ancient Egypt*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
110. ROBINS, 1996.: Gay Robins, *Las mujeres en el Antiguo Egipto*, Akal Ediciones, Madrid.
111. ROBINS 1999.: Gay Robins, *The Names of Hatshepsut as King*, u *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol. 85., 103 – 11, London.
112. ROEHRIG, 2005a.: Catharine H. Roehrig, *Introduction* u *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, 2-6, The Metropolitan Museum of Art, New York.
113. ROEHRIG, 2005b.: Catherine H. Roehrig, *The two tombs of Hatshepsut* u *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, 184-191, The Metropolitan Museum of Art, New York.
114. RYHOLT, 1997.: Kim S. B. Ryholt, *The Political Situation in Egypt during the Second Intermediate Period, c.1800-1550 BCE*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen.
115. SABBAHY, 2013.: Lisa Sabbahy, *Queens, Pharaonic Egypt* u *The Encyclopedia of Ancient History*, First edition, 5705-5709, Blackwell Publishing, West Sussex.
116. SAMPSELL, 2004, Bonnie M. Sampsell, *The Theban Temples of Tuthmosis III* u *The Ostrakon* *The Journal of the Egyptian Study Society*, Vol. 15, No. 2, 16-25, Egyptian Study Society, Denver.
117. SCOTT 2021.: Emmet Scott, *Hatshepsut, Queen of Sheba*, Algora Publishing, New York.
118. SEAWRIGHT, 2012.: Caroline Seawright, *The Process of Identification: Can Mummy KV60-A be Positively Identified as Hatshepsut?* u *ARC2EGY*, 1-17.

119. SHATA, 2004.: Mohammed A. Shata, *The Alabaster Memphis Sphinx: Tutmosis III or Hatshepsut* u *The Ostrakon The Journal of the Egyptian Study Society*, Vol. 15, No. 2, 14-16, Egyptian Study Society, Denver.
120. SHIRLEY, 2014.: JJ Shirley, *The Power of the Elite: The Officials of Hatshepsut's Regency and Coregency* u *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, 7-21, 173-247, SAOC 69, The University of Chicago Press, Chicago.
121. SHOEIB, 2020.: Amal Nadi Mohamed Shoeib, *The Diplomatic Role of the Royal Women in ancient Egypt* u *Research plan for the Faculty of Tourism and Hotels - University of Sadat City*, 1-22, Sadat City.
122. SHUKNAU, 2010.: Aliaksei Shukanau, *New stone sculptures of Hatshepsut from Deir el-Bahari* u *Polish archaeology in the mediterranean*, XXII, 152-161, University of Warsaw, Warsaw.
123. SLAWOMIR, 1999.: Rezepka Slawomir, *Deir el-Bahari: Rock Graffiti Above the Temple of Hatshepsut* u *Polish Archaeology in the Mediterranean* 10, 183-190 University of Warsaw, Warsaw.
124. STIEBING JR., 2016.: William H. Stiebing Jr., *Ancient Near Eastern History and Culture*, Routledge, 2016.
125. STOL, 2016.: Marten Stol, *Women in the ancient Near East*, Walter de Gruyter, Boston/Berlin.
126. SULLIVAN, 2010.: Elaine Sullivan, *Karnak: Development of the Temple of Amun-Ra* u *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, 1, 1-35, Los Angeles.
127. SZAFRANSKI, 1995. Zbigniew Szafranski, *Deir el-Bahari 1994: Pottery from the Temple of Hatshepsut and Tuthmosis III* u *Polish Archaeology in the Mediterranean* 6, 63-66, Polish centre of Meditarrean archaeology, Warsaw Univesity, Warsaw.
128. SZAFRAŃSKI, 2014.: Zbigniew E. Szafrąński, *The Exceptional Creativity of Hatshepsut*, u *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, 125-139, SAOC 69, The University of Chicago Press, Chicago.
129. TATERKA, 2015.: Filip Taterka, *Hatshepsut and Senenmut or the Secret Affairs of Egyptian State* u *CUPIDO DOMINANDI. Lust for power – power over lust*, 23-35, Warsaw.

130. TEETER 1990.: Emily Teeter, *Wearer of the Royal Uraeus: Hatshepsut* u KMT 1/1, 4 – 13, 56 – 57.
131. THOMAS, 1966.: Elizabeth Thomas, *The Royal Necropolis of Thebes*, Princeton.
132. TOMORAD, 2016.: Mladen Tomorad, *Staroegipatska civilizacija sv. 1: Povijest i kultura starog Egipta*, Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studij, Zagreb.
133. TOMORAD, 2018.: Mladen Tomorad: *Slavne žene stare povijesti, Životi žena u društvima svijeta*, Hrvatski studij – Meridijani, Zagreb.
134. TYLDESLEY, 1994.: Joyce Tyldesley, *Daughters of Isis: Women of Ancient Egypt*, London.
135. TYLDESLEY, 1996.: Joyce Tyldesley, *Hatchepsut the female pharaoh*, Penguin group, London.
136. TYLDESLEY, 2006.: Joyce Tyldesley, *Chronicle of the Queens of Egypt, from early dynastic times to the death of Cleopatra*, Thames & Hudson, New York.
137. URANIĆ, 2002.: I. Uranić, *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Školska knjiga, Zagreb.
138. VALLABELLE, 2014: *The Part of Hatshepsut in Some Architectural Programs of the Early Eighteenth Dynasty* u *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut, 437-441*, SAOC 69, The University of Chicago Press, Chicago.
139. VALERO, 2017.: Luis Tomas Melgar Valero, *Mitovi sveta*, Laguna, Beograd.
140. WALKER, 2004.: M. Walker, *Historia del Antiguo Egipto*, Edimat Libros s.a. Madrid.
141. WATERSON, 2013.: Barbara Watterson, *Women in ancient Egypt*, Amberly publishing, Gloucestershire.
142. WILKINSON, 2010.: Toby Wilkinson, *The rise and fall of ancient Egypt*, Random House, New York.
143. WILKINSON, 2007.: Toby Wilkinson, *The Egyptian World*, Routledge, London i New York.
144. WILSON, 1954.: John A. Wilson, *The burden of Egypt, An Interpretation of Ancient Egyptian Culture*, The University of Chicago press, Chicago.
145. WILSON, 2006.: Elizabeth B. Wilson, *The Queen Who Would Be King (Cover story)* u *Smithsonian*, vol. 37, br. 6., 80-87, Washington.

146. WINLOCK, 1932.: Herbert Winlock, *Excavations at the Temple of Deir el Bahri, 1921-1931* u Proceedings of the American Philosophical Society 71, 321-341, Philadelphia.

INTERNET STRANICE

<http://mirrorofisis.freeyellow.com/id278.html>

<https://www.nytimes.com/2007/06/27/world/middleeast/27mummy.html>

<https://www.youtube.com/watch?v=ABpXwK85MIY>

<https://www.theguardian.com/world/2007/jun/27/egypt.science>

<https://english.ahram.org.eg/NewsContent/50/1207/396460/AIAhram-Weekly/Heritage/Magic-for-all-of-us-The-mummy-of-Hatshepsut.aspx>

<http://www.womenintheancientworld.com/>

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5215293/>

<https://www.metmuseum.org/about-the-met/conservation-and-scientific-research/conservation-stories/2020/hatshepsu>

<https://griekse-les.nl/women-and-their-role-in-ancient-greece-and-rome/>

https://web.archive.org/web/20080324234346/http://euler.slu.edu/Dept/Faculty/bart/egyptianhtml/kings%20and%20Queens/High_Priests_of_Amun.html

www.maat-ka-ra.de.

<http://fathom.lib.uchicago.edu/1/777777190131/>

https://sacredsites.com/africa/egypt/obelisk_of_queen_hapshepsut_karnak.html